

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

GUNNAR OLSEN

Træhesten, hundehullet og den spanske kappe

Rosenkilde og Bagger

Træhesten, hundehullet og den spanske kappe

GUNNAR OLSEN
TRÆHESTEN
HUNDEHULLET
OG
DEN SPANSKE
KAPPE

ROSENKILDE OG BAGGERS FORLAG
KØBENHAVN 1960

FOR ORD

For nogle år siden blev jeg af Foreningen af Skov- og Landejendomsbesiddere i Danmark opfordret til på grundlag af den foreliggende litteratur at udarbejde en oversigt over herremændenes udøvelse af tugtelsesretten over bønderne i tiden før stavnsbåndets løsning.

Jeg påtog mig opgaven, dog således at jeg kunne foretage supplerende arkivalske undersøgelser, hvis jeg fandt, at problemet ikke var tilstrækkeligt belyst i den historiske litteratur. Dette viste sig at være nødvendigt. Jeg indsamlede derfor en del stof hovedsagelig fra tingbøger og godsarkivernes korrespondancesager, men også fra andre arkivgrupper. Kun en lille brøkdel af det materiale, som der kunne være tale om - det drejer sig om flere tusinde tingbøger og tilsvarende mængder af andre arkivalier - er dog gennemgået. Det foreliggende arbejde prætenderer derfor på ingen måde at give et endeligt svar på alle de spørgsmål, der stilles, men væsentlig kun en status over vor nuværende viden om dem.

Jeg bringer Foreningen af Skov- og Landejendomsbesiddere i Danmark, der har ydet mig støtte til mine undersøgelser, en ærbødig tak.

INDHOLDSFORTEGNELSE

	side
Indledning	7
Træhesten i historie og litteratur	9
Kildematerialet og dets udnyttelse	14
Fæstebondens afhængighed	16
Vornedskab, landmilits og stavnsbånd	20
Hoveriet	23
Legemsstraffens brug i retsplejen, militæret og skolerne ...	26
Lov og ret	30
Amtmanden som bøndernes forsvarer	32
Herremændenes syn på bønderne.....	37
Ridefogder, ladefogder og forpagtere	42
Træhesten	54
Den spanske kappe	70
Den polske buk og andre straffemidler	73
Hundehullet	75
Prygl	80
Bønders modstand mod fogder	99
Bøndernes hævn over herremændene	106
De onde herremænd	112
Datidens syn på tugtelsesretten	118
Straffens virkninger	125
Tugtelsesrettens ophævelse	131
Slutning	131
Henvisninger	137
Register	147

INDLEDNING

I forordningen om fæstevæsenet af 8. juni 1787 hedder det blandt andet, at en række misbrug, som havde indsneget sig i forholdet mellem godsejere og bønder, skal afskaffes, og der siges: »Til den slags misbrug henhører den magt, som godsejerne i ældre tider har tiltaget sig og endnu uden mindste hjemmel af loven øve imod dem, som er stavnsbundne til deres godser, da de og deres forvaltere på egen hånd og efter eget tykke lade disse straffe med træhest, halsjern, det såkaldte fængsel i hullet og deslige; hvilket ikke kan andet end fornødre bondestandens tænke måde, da denne vilkårlige behandling kendelig bærer livegenskabets præg.«

Disse omtalte straffe, denne tugtelsesret, er genstanden for den følgende undersøgelse.

Mens mange betydningsfulde historiske foreteelser i tidens løb synker hen i glemsel eller i hvert fald kun kendes og vækker interesse hos enkelte historikere, hører træhesten og de øvrige straffe på ingen måde til den glemte fortid. På landet er traditionerne om dens brug endnu levende, og i vide kredse, hvor interessen for og kendskabet til bøndernes kår i svundne tider næppe er synderlig stor, ved man dog som oftest, at bønderne i gamle dage red på træhesten. I skolerne synes det afgjort at være det træk af vor landbohistorie, som gør det stærkeste indtryk på børnene. Hos mange både populære og litterære forfattere finder man skildringer af bøndernes plager på træhesten.

Kendskabet til træhesten og lignende straffe er udbredt, men hverken omfattende eller dybtgående. I virkeligheden er det forbavsende lidt man ved om dens brug.

Det er således ikke muligt at give nøjagtige svar på en række spørgsmål, der naturligt melder sig, som f. eks. hvornår kom træhesten i brug i Danmark? Hvem indførte den? Fandtes der træheste på samtlige herregårde og i bekræftende fald: Blev de brugt? Hvilke forseelser blev den brugt for? Hvorledes var et ridt på træhesten som ren fysisk straf og hvorledes blev et ridt på den opfattet af

bønderne? Det samme gælder om brugen af de øvrige straffemidler; vor viden er på de fleste punkter spredt og tilfældig.

Imidlertid, noget kan der siges om det, og der er så megen mere grund til at søge at få rede på, hvorledes det var, fordi det drejer sig om en historisk foreteelse, der har haft lange eftervirkninger.

I de politiske kampe i forrige århundrede blev mindet om træhesten og den fornedrelse, den symboliserede, ikke sjældent fremdraget som et advarende eksempel for bønderne. Sådan blev vi behandlet dengang, hvorledes vil det gå os nu, hvis vi svigter i kampen om de politiske rettigheder, vi har vundet, men som nu trues.

Undertiden kan man også fornemme noget i retning af en forestilling om, at herremændene ved deres hårde behandling af bønderne i fordums dage havde pådraget sig en skyld, som på den ene eller anden måde måtte sones.

Problemet om herremændenes tugtelsesret kan imidlertid ikke betragtes som en isoleret foreteelse. Det hang nøje sammen med en række andre forhold i godssystemet. Det stod også i forbindelse med bøndernes fuldstændige politiske umyndiggørelse, med deres stadig svagere retsstilling overfor herremændene. Deres ofte elendige økonomiske forhold øgede i høj grad deres afhængighed. Dertil kom de mange personlige bånd, som efterhånden blev lagt på dem. Først vornedskabet for de sjællandske og lolland-falsterske bønders vedkommende, og efterhånden for bønderne i hele landet pastvangen, tvangen i forbindelse med landmilitser og tilsidst stavnsbåndet.

Man må desuden se problemet i sammenhæng med en række datidige samfundsforhold, som f. eks. den almindelige straffelovgivning og tidens syn på afstraffelser særlig af korporlig art.

TRÆHESTEN I HISTORIE OG LITTERATUR

Såvel historikerne som de skønlitterære forfattere har beskæftiget sig livligt med træhesten og de øvrige straffemidler. I de danmarkshistorier, der i tidens løb har set lyset, har behandlingen været kort, men oftest kategorisk; bønderne blev pint og plaget af herremændene. C.F. Allen skriver således i sin »Håndbog i Fædrelandets Historie«: »Viste bonden nogen uvillighed til at forrette det pålagte arbejde, da var forvalteren, forpagteren, ladefogden, skytten og udrideren rede til med piskan eller stokken at indprente ham lydighed. Middelalderens begreber om ubetinget hørighed og lydighed bestod endnu i al deres strenghed, og begik bonden noget, der kunne udlægges som krænkelse heraf, da kunne herremanden, hvis han ikke fandt regning ved at lade ham dømmes til fæstes forbrydelse, ved barbariske straffe som træhest, halsjern, spansk kappe, fangehul o. s. v. minde ham om, at han var en træl, der havde pligter, men ingen rettigheder.«

Hos Frederik Barfoed i »Fortællinger af Fædrelandets Historie« hedder det: »Hoveriet havde udviklet sig til en ren trældom . . . og var han (bonden) uvillig til at gøre, hvad der pålød ham, fik han i »hundehullet« den undervisning i »hørighed og lydighed« som han savnede, eller man satte ham velbesporet på træhesten, spændte ham i halsjernet eller gabestokken, iførte ham den spanske kappe, alt som det behagede hans lunefulde »nådige« herre eller dennes forvalter, ladefoged, skytte, udrider eller hvad dette vilde kobbelt af umenneskelige bondebøddler kaldte sig.«

Hos Edvard Holm i »Danmarks Riges Historie« nævnes træhesten kun i forbifarten, men han taler om det forpinte og demoraliserede i bøndernes kår og om det nedværdigende i stavnsbåndet, der forvandlede bønderne til en trælleslægt. Om slutningen af perioden (1772-1784) siger han, at råhed og brutal vilkårlighed var mindre end tidligere, således som det viste sig, ved at træhesten stærkt begyndte at gå af brug.

I »Vor Historie fra Holberg til vore Dage« af Johan Ottesen hedder det: »Det mest nedværdigende ved det hele forhold var den tugtelsesret, husbonden udøvede, især over hoveriarbejderen. Det er dette, som har præget sig dybest i eftertidens minde. Og dog er det sandsynligt, at træhest, halsjern, hundehul, den spanske kappe og kanepisken ikke blev så tit brugte efter 1750, som i hundredåret før«.

Knud Fabricius påpeger i »Det danske Folks Historie« og senere i »Schultz's Danmarkshistorie«, at det navnlig var de fra Tyskland indvandrede godsejere, der kom til at stå som rene bondeplagere, og at det var i Christian V.s dage, at strafferedskaber som træhest og hundehul fik indpas på godserne, navnlig på de steder, hvor fremmede officerer overførte de i hæren anvendte diciplinære midler på deres civile undergivne, og han taler om ridefogden, som bondens værste plageånd.

I samme værk siger Hans Jensen: »Der mangler ikke på sådanne fra stavnsbåndstiden . . . at der er øvet den ræste mishandling mod dem med spark, piskeslag, pinefuld riden på træhest og andre barbariske plager. Der fandtes ikke få rå herremænd, og både ridefogden, godsforvalteren og ladefogden (avlsforvalteren) var tidt nok hårde bondeplagere.«

Endelig siges der i »Historikergruppens Danmarkshistorie« af Gunnar Olsen: »Der var mange godsejere, som ikke kunne tåle den magt, loven gav dem, og de misbrugte den til at plage bønderne med hundehul, træhest og prygl.« Og af F. Skrubbeltrang: »Den dovne og opsætsige bonde måtte straffes, helst med krabasken og omgående »Såsom tiden altid er kostbar for bonden«, i grovere tilfælde med træhesten eller hundehul, men fattige og gamle skulle skånes, og ingen måtte lemlæstes.«

Mens det således ikke mangler på udtalelser om disse bondestrafte, blev der ikke gjort særlig meget for at man skulle finde ud af »hvorledes det egentlig havde været«. Allen og Barfoed hentede åbenbart deres viden fra reformtidens skrifter. Desuden tjente en ganske kort afhandling af Oluf Olufsen: »Nogle bemærkninger om de danske Herregårde« i »Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter« 1827, historikerne til kilde om disse forhold.

Noget nyt stof, hovedsagelig byggende på traditioner, så lyset i

Tyge Beckers »Danske Herregaarde« fra 1850'erne, og en række store godsmonografier, der blev skrevet i de følgende årtier, bragte også enkelte oplysninger vedrørende dette spørgsmål.

Et stort fremskridt gjorde forskningen i litteraturen, der fremkom i anledning af 100 års festlighederne for stavnsbåndets ophævelse i 1888. Navnlig må Severin Kjær »Fra Stavnsbåndets Dage« fremhæves. Han havde søgt til tingbøgerne og havde fundet adskilligt i dem, særlig fra Sydøstsjælland. Også C. Christensen Hørsholms: »Agrarhistoriske Studier« bragte nye konkrete eksempler frem.

Nye ting kom frem i Edvard Holms »Danmarks - Norges Historie i det 18. Århundrede«, hovedsagelig fra sager, der var nået frem til centraladministrationen eller Højesteret.

Den rige lokalhistoriske litteratur, der groede frem efter at de amtshistoriske samfund var stiftet o. 1910, bragte undertiden noget nyt inden for dette felt, og et omfattende stof findes i Holger Hjelholt »Falsters Historie« 1934-35, ligesom Holger Munks »Rytterbonden« må nævnes.

Trods dette kan det ikke nægtes, at problemet herremændenes tugtelsesret kun blev behandlet i forbigående. Der var andre spørgsmål, som først og fremmest tiltrak historikernes opmærksomhed, særlig gjaldt det de økonomiske relationer mellem herremænd og bønder.

Nationaløkonomen V. Falbe-Hansen grundlagde disse undersøgelser med værket »Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne« (1888-89), og Henrik Pedersen holdt sig ligeledes til de økonomiske og driftstekniske spørgsmål. F. Skrubbeltrang har også fornemmelig holdt sig til de økonomiske og sociale felter. I »Den danske Bonde 1788-1938« sætter han straffeproblemet i anden række »En gods ejers eller ridefogeds hårde fremfærd mod fæstere og tjenestekarle var ofte dikteret af overbevisningen om, at frygt for straf var det eneste, der kunne holde bonden til orden og arbejde. Men de værste og mest udbredte bondeplagerier var afgjort ikke pryglene, endsiges træhest og hundehul, derimod alskens smålige krav, der kostede velstillede bønder penge og de fattige sved.«

I Hans H. Fussings værk »Herremænd og Fæstebonde«, der søger at klarlægge forholdene, og navnlig de retslige, mellem herremænd og bønder i tiden før 1660, kunne man vente, at straffene ville være

et centralt problem. Når de ikke blev det, skyldes det ikke, at Fussing gik udenom, men at han trods gennemgang af et meget stort tingbogsstof og mange andre kilder, så godt som ikke fandt noget om dem. Dette medførte, at man en tid nærmest var ved at betragte træhesten som en sagnfigur.

»Hovedgård og bondegård« af Gunnar Olsen behandler ikke spørgsmålet specielt, men det tillægges dog en vis betydning. »Her-til kom tugtelsesretten, der gav dem (godsejerne) ret til efter for-godtbefindende at tildele bønderne vilkårlige straffe i form af prygl, træhest eller hundehul; selvom disse straffe ikke har spillet så stor en rolle på de fleste godser, har de utvivlsomt indirekte præget forholdet mellem bønder og godsejere stærkt.«

Et ikke uvæsentligt bidrag til vor viden om træhesten og de øvrige plagemidler er ydet af folkemindeforskningen. Her som på mange andre områder, er det meste stof indsamlet af Evald Tang Kristensen; for en væsentlig del er dette publiceret i »Jysk Almues-liv« 1. og 2. række. Nylig er en del af dette suppleret med adskilligt andet fremdraget i August F. Schmidt »Fra Hoveriets dage.«

Mere end historieforskning, historieskrivning og folkelivsforskning har skønlitteraturen utvivlsomt bidraget til at holde forestil-lingerne om træhesten levende. Mange forfattere har skildret den i deres fortællinger. Den optræder således hos Blicher i »De tre Helligaftener«, men Carit Etlar er vel den af vore forfattere, som har udnyttet den mest. Han lader endog en kvinde, ganske vist den lede kulso, have redet på den, og den mest drastiske skildring nogen har givet af et ridt på træhesten findes i »Junkeren på Agersbøl«, hvor den stærke skytte, Jes Byrge, under fire herremænds forhånel-ser pines, til han halvdød synker sammen og kastes i hundehullet. C. A. Thyregod behandler problemet bl. a. i »Bondeplageren og Heksen«, hvor bøndernes kamp mod den brutale Rasmus Randlev på Skjerring Munkgård skildres. Hos Bertel Elmgaard er træhesten næsten et fast inventar, således i »Terkel Rude« og »Fra Stavns-båndets Tid«. Knud Skytte bruger bl. a. træhesten i »Den onde Lensmand« og »Laj på Gården« og mange andre folkelige forfat-tere og børnebogsforfattere er fulgt i disses spor.

I den nyeste tid har en så eksklusiv forfatterinde som Karen Blixen taget træhesten i brug. Mens hun i »Sorgagre« giver et drastisk

billede af herremændenes vilkårlige udnyttelse af deres magt over almuen, lader hun i »En herregårdshistorie« den stolte og stædige bonde Limert, der ikke vil føje sig efter herremændens luner, straffes på træhesten, indtil han dør af det.

KILDEMATERIALET OG DETS UDNYTTELSE

Den følgende undersøgelse bygger i første række på den foreliggende litteratur om emnet men en del af stoffet er dog hentet fra utrykte kilder.

Disse omfatter navnlig tingbøger (justitsprotokoller), godsarkivalier, hvoriblandt særlig må nævnes instrukser for ridefogder og ladefogder, forpagtningskontrakter og korrespondancesager, materiale fra amtsarkiverne, hovedsagelig korrespondancesager, samt enkelte højesteretsprotokoller og sager fra Danske Kancelli.

Som allerede nævnt er arkivaliernes oplysninger benyttet til undersøgelse af problemer, der kun sparsomt var belyst i litteraturen, mens der ikke har været muligheder for at foretage en systematisk gennemgang af væsentlige dele af de ovenfor nævnte kildegrupper. Kun en beskedent brøkdel af det samlede materiale er udnyttet, og der vil stadig være god brug for omfattende undersøgelser på dette felt.

Hovedindtrykket af de ovennævnte kilder er, at de giver meget få oplysninger om forhold vedrørende tugtelsesretten. I adskillige tingbøger fra områder med flere herregårde er der gennem mange år overhovedet ikke fundet en eneste sag angående denne, i andre kun ganske få. Det ser ud til, at der selv for de største godsers vedkommende kunne gå mange år imellem, at sager foranledigede af tugtelsesretten kom for herreds- eller birketingene.

Den samme sparsomhed med hensyn til oplysninger har præget store dele af den gennemgående godskorrespondance, med en enkelt undtagelse beretter fogder og forvaltere kun sjældent om afstraffelser af bønderne.

I amtskorrespondancerne er sådanne sager ligeledes sjældne, i adskillige år synes de overhovedet ikke at forekomme.

Kildernes relative tavshed om disse forhold tyder på, enten, at tugtelsesretten kun blev udnyttet meget sparsomt, eller at dens udnyttelse kun undtagelsesvis gav anledning til retssager, klager til

øvrigheden eller endog til omtale i interne rapporter om godsernes forhold .

Hvad det første angår, kan det vel meget vel have gyldighed for visse godser i visse perioder, men man kan heller ikke se bort fra den anden mulighed. I enkelte tilfælde kan det ses, at en afstraffelse, som omtales i godskorrespondancen, ikke har ført til retssag eller til klage af nogen art; man hører også udtalelser i datiden om, at bønderne i almindelighed ikke turde gå til domstolene eller klage på anden måde over den medfart, de undertiden fik. Adskillige andre forhold tyder også på, at et ridt på træhesten eller et par rap af en kæp i almindelighed ikke fik større følger eller overhovedet fandtes omtale værd nogetsteds.

Når sager af denne art forekommer i tingbøgerne, synes det almindeligvis at være undtagelser, som enten skyldes, at bønderne har fået en så hård behandling, at de har taget alvorlig skade eller ligefrem er døde af den, eller at de har sat sig til modværge mod afstraffelsen, så sagen er rejst af fogden eller godsejeren.

Denne usikkerhed, som hæfter ved kildematerialet, gør det meget vanskeligt at nå til resultater med hensyn til det omfang, i hvilket tugtelsesretten blev udnyttet, men dette hindrer dog ikke, at kilderne giver væsentlige oplysninger om måden, på hvilken den blev udøvet.

FÆSTEBONDENS AFHÆNGIGHED

Tugtelsesretten og dens udøvelse kan imidlertid ikke betragtes som et isoleret fænomen. Den må ses i sammenhæng med forholdet mellem godsejer og fæstebonde iøvrigt. Hvad bestemte lovene om det, og hvorledes var fæstebondens stilling i praksis?

Lovene sagde ikke meget om forholdene mellem ejer og fæster i almindelighed, men noget om en række specielle forhold. Om tugtelsesretten siges næsten intet, men tid efter anden kom visse bestemmelser, der hver på sin vis øgede godsejernes magt over bønderne.

Tidligt synes man at have regnet med, at fæstet gav herremændene visse beføjelser til hårdhændet behandling af bønderne. I en forordning for Nørrejylland af 1. september 1466 indskærpes den gamle lovregel, at ingen må bastes og bindes, medmindre han er lovlig dømt eller grebet på fersk gerning men der tilføjes: »Om gode mænd (adelsmænd) hindrer deres tjenere, som gør dårskab i deres nærværelse og styrer dem til fornuft med en stok, skulle de derfor ikke sagsøges.«

Vornedskabet på sjællandske lovs område synes også at have været udnyttet til en vis vilkårlighed mod bønderne. I Christian II.s landlov af 1521 hedder det: »Men når deres (bøndernes) husbonde farer uredeligt med dem og gør dem på nogen måde uret og ubod, da må de flytte af det gods de påsiddet og ind på andens gods, som bønder gør i Skåne, Fyn og Jylland.« Efter Christians fordrivelse blev loven straks erklæret ugyldig.

På denne tid fik adelen den såkaldte hals- og håndsret over bønderne. Den bliver udtrykkelig nævnt i recessen af 1536 og i håndfæstningen fra samme år, men er måske allerede en realitet i 1523. Den betød, at herremændene havde ret til at påtale deres undergivnes forbrydelser og erholde de bøder, der blev idømt og tillige at forfølge sager, som kunne føre til legems- eller livsstraffe; ligeledes synes der at være regnet med, at godsejerne skulle fuldbyrde straffene. Hals- og håndsretten gav dog ikke godsejerne ret til selv at

dømme deres undergivne. Den gav dem således ikke tugtelsesret, men den måtte nødvendigvis øge deres myndighed over deres fæstere.¹

I koldingrecessen af 13. 12. 1559 hedder det, at det »skal være enhver riddersmandsmand (adelsmand) frit og uforbudet at gøre sig sit eget gods så nyttigt, som han vil og kan.« I sin rette sammenhæng sagde dette egentlig kun, at en adelsmand måtte sælge sine varer til hvem, han ville. Men det blev - selv ved domstolene - fortolket som omfattende adelsmændenes gods i almindelighed og som tilladelse til at bruge det så godt det lod sig gøre til egen fordel. Christian V.s Danske Lov gengiver paragraffen i en lidt ændret form i 3-13-25, men den blev benyttet på samme måde som hidtil.

Danske lov indeholdt et par bestemmelser af særlig betydning for tugtelsesretten. Således 6-5-5, der siger: »Husbond må revse sine børn og tyende med kæp eller vånd og ej med våben. Men gør han dem sår med od eller æg eller slår deres lemmer sønder eller skader dem på deres helbred, da straffes han så, som han en fremmed havde gjort skade.« Undertiden blev der vel hævdet, at tyende ikke skulle forstås som bønder, men domstolene anerkendte i al almindelighed paragraffen som lovhjemmel for herremændenes tugtelsesret. Den citeres ofte sammen med 6-5-10, der vitterlig nævner bønder, idet den siger: »Handler nogen husbond ulovligen og utilbørligen med sine tjenere eller bønder, da er det ligesom sådan gjerning skete imod fremmede, og de have magt at søge deres ret imod husbonden som mod en fremmed.«

Væsentligt i selve fæsteforholdet var det, at fæstet var livsvarigt. Livsfæstet var indført ved forordningen af 14. maj 1523 og siden bekræftet gentagne gange i recesserne (1551 §9, 1558 § 42) og i Danske Lov hedder det i 3-13-1: »Ingen skal udvises af sin gård, som han har fæstet af sin husbond.« Derefter følger dog en lang række betingelser, der skal opfyldes, de fleste angår afgifters betaling, bygningernes vedligeholdelse og jordens drift, og som den sidste betingelse hedder det, at bonden skal være sin husbond og i hans fraværelse hans fuldmægtig hørig og lydlig.

Denne lydighedsparagraf, som er af væsentlig betydning også i henseende til tugtelsesretten, træffes i næsten alle fæstebreve, ganske vist udtrykt på forskellig måde som f. eks.: »Desligeste vise hans

herskaber eller de af dem foresatte al hørsomhed, lydighed og i alle tilfælde opfylde det af dem foreskrevne.«

Hvorvidt skulle denne lydighed strække sig? Dette var et af spørgsmålene, som Den store landbokommission af 1786 fik til opgave at skaffe klarhed over. I kommissionen var man i almindelighed enige om, at paragraffen i Danske Lov var uklart udformet. Nogle mente, at lydigheden først og fremmest måtte forstås med hensyn til hoveriet, andre at det måtte gælde godsejeren som øvrighedsperson, atter andre, at lydigheden skulle gælde de i loven udtrykkelig nævnte fæstepligter. Bartholin-Eichel mente, at lydigheden måtte strække sig videre end til disse, »men nu, da bonden formedelst vornedsrettighedens ophævelse ikke er så afhængig af husbondens villie, som den tid loven udgik, kan denne ubestemte hørigheid og lydighed ikke have sted eller manglen deraf virke gårds forbrydelse, da det er let at udstede de allertungeste befalinger, men undertiden vanskeligt at efterkomme de allerletteste.«²

Cordsen mente, at man med lydighedsparagraffen havde villet indskærpe bondestanden »en sømmelig agtelse og ærbødighed mod sin husbonde eller dem, som på hans vegne eller i hans sted har godset under forvaltning, og tillige erindre bonden om den i enhver velindrettet stat værende subordination; da en husbond bedst breve manu kan afgøre adskillige imellem hans egne bønder undertiden opkommende ringe og ubetydelige tvistigheder, hvorved vidtløftige og kostbare processer kunne undgås, fred og orden mellem dem vedligeholdes, siden en husbonde er og bliver altid en fæstebondes forsvar . . . dog uden at husbonden måtte tillades at bruge voldsomme midler eller betjene sig af den, en anden husbonde over sine domestiquer i 6-5-5 tilståede jure castigationis; thi en fæstebonde, som en contrahent kan og bør ikke anses som et tyende, hvorfor og lovens 6-5-10 har givet dem rettigheder til at tiltale en husbonde som en fremmed for ulovlig medfart,«³

Mens landbokommissionens medlemmer fandt lydighedsparagraffen uklar, er der ingen tvivl om, at mange godsejere fandt den klar nok: fæstebøndernes lydighed skulle være absolut. Dette påpeges klart i et indlæg, åbenbart af en godsejer, i reformtidens debat. »Men her hører jeg en alarm; henhører ikke dette (lydigheden) til vore rettigheder og til de forbindtligheder, bonden selv har påtaget

sig i sit reversalfæstebrev. Har han ikke lovet os hørighed og lydighed og hoveri efter tilsigelse? . . . Hvad da det første angår, tilstår jeg, at det er sandt, thi hvad henhører ikke under vore rettigheder, sålænge loven og fæstebrevet siger: de skal være os hørige og lydige og gøre os hoveri efter tilsigelse? Vil vi have pløjet een gang eller ti gange, påbyde een eller ti rejser, skove til husholdning eller til at sælge, bygge eller nedrive, køre lystrejser, anlægge veje, gøre nye inddelinger, nye indretninger, kort: alt, hvad vi kan finde på . . . Det er just disse uindskrænkede og ubestemte forbindelser, som bonden og hans talsmænd med så megen føje påanke, og som de retskafne af os selv må tilstå både burde og kunne ophøre.«⁴

Der er heller ingen tvivl om, at en godsejer støttet til den uklart udformede lydighedsparagraf, kunne stille ubegrænsede krav til bønderne, og med en vis ret kalde enhver tøven eller modsigelse for opsætsighed, der gav ham mulighed for at gribe hårdt ind mod dem.

VORNEDSKAB, LANDMILITS OG STAVNSBÅND

Udover de bestemmelser, fæstebrevet indeholdt, var bønderne bundet af en række personlige bånd, som yderligere indskrænkede deres frihed og øgede godsejernes magt over dem.

Det ældste og længst varende var vornedskabet, som dog kun omfattede sjællandske lovs område, nemlig Sjælland, Lolland, Falster og Møn.

Vornedskabets væsentligste bestemmelse var, at en bonde havde pligt til hele sit liv at blive boende på det gods, hvor han var født, og at godsejeren, hvis bonden uden tilladelse rejste til et andet gods eller til en købstad, havde ret til at hjemkalde ham, dele ham til stavns, som det hed, og i fornødent fald gøre det med vold. Dernæst var bonden pligtig til at antage hus eller gård, som hans husbond pålagde ham.

Disse pligter betød ikke væsentligt, hvis bønderne befandt sig godt på fødegodset, men på godser med dårlige forhold, betød det et hårdt og trykkende bånd, der gjorde bønderne yderligere afhængige af godsejeren. I kommissionen, som forberedte vornedskabets ophævelse 1702, var flertallet af den anskuelse, at de godsejere, som behandlede deres bønder godt, ikke havde nogen fordel af det,¹ men dette var kun til liden trøst for bønder, som havde en hård husbonde. Den juridiske forfatter Ostersøn Weyle skrev o. 1650, at de vornede »er ganske som trælle og slaver at regne, de kan og tvinges mod deres villie at bygge og besidde hvilket øde sted, som husbonden dem forelægger . . . hvor sådan frihed med vold og magt skærpes på det højeste, der befindes øde gods og en forarmet menighed.«²

Vornedskabet blev afskaffet 1702, dog kun for dem, der var født efter Frederik IV.s regeringstiltrædelse 1699. Der fandtes altså stadig op gennem det 18. århundrede vornede på øerne. Før det blev afskaffet var der imidlertid lagt et nyt bånd på bønderne, nemlig med landmilitsen.

Vornedskabets ophævelse.
Efter Thurah - Den danske Vitruvius.

Denne blev efter adskillige tidligere forsøg genindført ved forordning af 22. februar 1701. Danmarks jord blev inddelt i lægder på 20 tønder hartkorn, og hvert lægd skulle stille en soldat. Godsjerne skulle udtage karlene til tjenesten. Denne var til en begyndelse ikke langvarig, men upopulær på grund af den hårdhændede behandling, soldaterne fik. Mens karlene stod i lægdsrullen, måtte de ikke forlade det gods, for hvilket de var indskrevet.

Militsen gav således på en gang godsejerne mulighed for at holde karlene på godserne og samtidig lejlighed til at øve tryk på dem ved truslen om at lade dem blive soldater.

Denne landmiliti blev imidlertid ophævet ved forordning af 30. oktober 1730, for at lette såvel bønder som godsejere i den hårde krise, landbruget på denne tid led under.

Godsejerne indså imidlertid snart, hvad de havde mistet med landmilitsen og foreslog dens genindførelse. Regeringen afviste i første omgang tanken. Det var proprietærernes egen skyld, når de ikke kunne holde på mandskabet, blev der sagt. »Hele sagen består derudi, at en del proprietærer bebyrder deres bønder med alt for stærkt arbejde, hoveri og anden hård omgang,«³ erklærede den.

Men presset på regeringen blev opretholdt og omsider gav den efter. Landmilitsen blev genindført ved forordning af 4. februar 1733, og til den blev der nu knyttet et stavnsbånd. Ingen karl måtte

forlade det gods, hvor han var født, mellem sit 14. og sit 36. år. Stavnsbåndet gjaldt for hele landet.

Stavnsbåndets hensigt var først og fremmest at holde karlene ved godserne. Det opfyldte ikke helt denne hensigt, og det blev derfor skærpet gentagne gange, sidst i 1764, da det blev udstrakt til at gælde fra det 4. til det 40. år.

Godsejernes magt over bønderne øgedes, for hver gang stavnsbåndet skærpedes. En bondekarl måtte regne med for altid at skulle blive på det gods, hvor han var født og at fæste gård på det, om nødvendigt den, der blev ham anvist. I modsat fald måtte han regne med at blive udskrevet til soldatertjenesten, som også stadig blev mere byrdefuld. Efter 1764 forordningen skulle han tjene i militsen i 12 år og kunne få 6 år ekstra, hvis han ikke ville tage en gård i fæste. Det gjaldt derfor for bønderkarlene om i så vid udstrækning som muligt at bøje sig for godsejernes krav.

HOVERIET

På eet område kom bønder og godsejere i særlig nær kontakt med hverandre, nemlig ved hoveriet. Det var navnlig her lydighedsparagraffen havde betydning, og det var først og fremmest her, tugtelseretten kom i anvendelse.

Hoveriet var det pligtarbejde, de fleste - omend ikke alle - bønder måtte yde godsejeren som en del af betalingen for at besidde fæstegårdene. Det bestod især i at dyrke godsejernes marker, men omfattede desuden rejser og andet arbejde.

Hoveriet blev på de fleste godser stadig mere omfattende i tidens løb. Teoretisk var der ingen grænser for, hvor meget godsejerne kunne forlange; bønderne skulle simpelthen møde efter tilsigelse, som det hed. Først o. 1770 blev der forsøgt at trække visse grænser for dets omfang.

Under hovarbejdet havde bønderne en anden stilling end hjemme på deres fæstegård. De skulle udføre arbejde for en anden, de skulle udføre det efter bestemte anvisninger og under tilsyn, i almindelighed af en ladefoged, undertiden af en ridefoged eller af herremanden sely; derfor kunne de - og det blev de i reglen - opfattes som tyende, og undergivet samme disciplin som tyende i almindelighed, d. v. s. bestemmelsen i Danske Lov 6-5-5.

Godsejerne krævede, at bønderne mødte uden tøven eller modsigelse, de forlangte, at et vist arbejde blev udført, og de krævede, at arbejdet skulle være af en vis kvalitet; desuden mente mange godsejere, at hovmarkerne var det rette sted at lære bønderne flid og god opførsel.

Et klart udtryk for dette syn på hoveriet giver J. C. von Westen, Nørre ladegård på Falster. »Hvad er hovning uden en god disciplin i landhusholdningen. Er dette ikke dens fortjente navn, og bliver den ikke lige så fornøden her, som i enhver post i forfatningen i staten. Nu da, hvi skulle hoveri være så odiøs og forkastelig. Ved den bringes den dumme og dorske almue til aktivitet, flittighed og arbejd-

somhed, som for den bliver fornødenheder. Den træghed, som følger øernes beboere, får sine grænser og proprietærernes myndighed giver dette en stærkere force end 1000 moralske prædikener eller andre smigrende fordele, hvilken ikke har så megen overtalelse, som en eneste mine af en alvorlig ladefoged . . . En vindskrænket hovning er mere fordelagtig end skadelig, da bonden ved den disciplin både raffineres ved sin videnskab, siden han på hovmarken altid kan lære noget nyt og i mangel af vindskibelighed kan blive dirigeret udi det ene og det andet til sit eget bedste.«¹

Et helt modsat syn på hoveriet kommer til orde hos en reformtilhænger, der i 1771 udsendte et skrift om hoveriets virkninger. Heri hedder det: »Daglig drives de (bønderne) under ungdommen til arbejde. Stedse våger man over deres arbejde, at det forrettes efter de foreskrevne regler, og enhver fejl i deres hovgerning revses med tilbørligt antal af slag og forbandelser. Man siger, at de fra barndommen vænnes til at forrette deres arbejde med flid og tro-skab, men sådan går det ikke. Er de flittige og tro i deres arbejde? Befinder man dem ikke slaviske og utro i deres arbejde. Hvor en stor mængde er forsamlet, kan de ikke alle overses, men der vil ofte være lejlighed til at være skødesløs. De yngre lærer af de ældre at begå svig under arbejdet. Dette bliver dem til en vane.«²

Selv iøvrigt overbeviste reformtilhængere kunne finde det nødvendigt, at bønderne på hovmarkerne var undergivet en særlig tvang, der måtte strække sig så vidt som til korporlige revselse. Ole Lundt Bang gjorde sig således til talsmand for dette i sit skrift: Afhandling om Bondestanden i Danmark. Hvis bønderne ikke kom til hoveri, når de blev tilsagt, eller hvis de ikke ville gøre det arbejde, der befaledes dem, så stod jo den hele maskine. Og hvad skulle godsejeren så gøre, hvis han ikke kunne forlange lydighed. »Ja vel og i forekommende tilfælde måtte det vel være tilladt at behandle ham efter lovens 6-5-5 og 10; ellers er det at befrygte, at bonden bliver på den anden side studsigt, tvær, fortrædelig, gør ej det arbejde, som ham anvises eller til rette tide, som dog er højst nødvendigt til hovedgårdsmarkernes dyrkning og bedrift.« Han foreslår derfor, at lydighedsparagraffen udformes således: Bonden bør, når han tilsiges til hove, og imens han er til hove, vise al hørighed og lydighed mod sin husbonde og hans fuldmægtig, og skulle ham end

tilsiges noget arbejde, som han ej tror sig pligtig at forrette, skal han dog gøre dette, og siden klage for amtmanden, iøvrigt skal han ved alle lejligheder vise imod jordegodsejeren og hans fuldmægtig al sømmelig agt og ærbødighed.«³

LEGEMSSTRAFFENS BRUG I RETSPLEJEN, MILITÆRET OG SKOLERNE

Herremændenes brug af korporlige straffe mod bønderne må ses i sammenhæng med brugen af legemsstraffe i tiden overhovedet. En udstrakt brug af dem forklarer på den ene side forholdet, og det gør på den anden side straffene mindre forsmædelige, hvis de var almindeligt anvendt inden for andre samfundsgupper eller institutioner.

En kort omtale af legemsstraffens brug inden for strafferetten, inden for militæret og i skolerne skal derfor gives.

I de middelalderlige landskabslove var legemsstraffene en sjælden foreteelse. Tyven skulle hænges, ivotrigt kunne de fleste forseelser, f. eks. drab, sones med bøder, i særlig alvorlige tilfælde brugte man landsforvisningen.

Efterhånden trængte dog hårdere straffemetoder frem i købstæderne, for en del under påvirkning sydfra. Navnlig var Ribe ret kendt for sin strenghed.

Efter reformationen skærpedes straffene på de fleste områder, flere forseelser blev strafbare, og legemsstraffe trådte ofte i stedet for de tidligere bødestrafte. Dette skyldes bl. a. indflydelse fra mosaisk ret og desuden den opfattelse, at menneskenes synder blev straffet umiddelbart af forsynet, »med krig, orlog og blodstyrtning . . . pestilente, hunger og dyrtid,« som det hedder hos Peder Palladius. Det gjaldt derfor om at gribe så hårdt ind mod synderne som muligt, for at afvende himlens straffedomme. Om mord og drab hed det nu, at liv skulle bødes med liv. I alle købstæder rejstes en kag, hvor skøger og lignende syndere blev pisket. Hekseri og trolddom straffedes med bålet. Tyveri blev stadig straffet med galgen, det samme gjaldt krybskytteri, var forseelsen kun lille fik krybskytten stukket øjnene ud.

Straffene skulle ikke alene ramme kroppene, adskillige straffe, således at piskes på kagen, medførte tab af æren, d. v. s. alle borgerlige rettigheder. Enkelte straffe kostede ikke æren men var dog be-

skæmmende, det gjaldt afskæring af håret, at stå i gabestok, bære fedlen og stå offentligt skrifte.

Fængselsstraffe blev hyppigere end forhen, således blev det efterhånden almindeligt at lade forbrydere arbejde på orlogsværftet »i jern på Bremerholm.«

Den nye lovbog, Christian V.s Danske Lov fra 1683, bragte ikke væsentlige ændringer i forholdene. De hårde straffe bibeholdtes. Principperne for straffene var dels gengældelsen, dels afskrækkelsesteorien, de hårde straffe skulle skræmme andre fra at begå forbrydelser. Endnu i 1697 skærpedes straffen for mord, man indførte bl. a. at visse mordere skulle knibes med gloende tænger, og at deres kroppe efter henrettelsen skulle lægges på hjul og stejler; 1747 blev denne straf udvidet til alle, der myrdede med velberåd hu. Samtidig med de strenge straffe havde man anvendt tortur til at fremkalde tilståelser .

I løbet af det 18. århundrede begyndte mildere strømninger dog at vinde frem indenfor strafferetten. Nye synspunkter blev anvendt, man straffede ikke længere for at afvende Guds vrede, og selv afskrækkelsestanken blev efterhånden modereret, den tanke blev fremsat, at det først og fremmest gjaldt at hindre forbryderen i at begå nye forbrydelser.

I adskillige tilfælde afløste fængselsstraffe dødsstraffen; ligeledes kom den frygtede kagstrygning sjældnere i brug - en 6-8 års tugthus ansås for at være en passende forvandlingsstraf.

Anvendelsen af tortur blev begrænset; 1771 afskaffede Struensee den helt, den genindførtes dog 1772, men i en mildere form.

Indenfor militæret blev legemsstraffe anvendt i stort omfang og i reglen med hård brutalitet. Hårdheden overfor soldaterne stammede fra de hvervede hære, der blev sædvanlige i middelalderens slutning, den holdt troligt ud sammen med dem, og den overførtes i en ikke ringe grad til de nationale hære, der udvikledes i slutningen af det 18. århundrede. For at opretholde disciplin mellem landsknægtene havde man måttet tage alle kendte hårdhændede straffemidler i brug og opfundet nye, - og det var for en del dem, som blev overført til andre grene af samfundet.

I den daglige eksercits og tjeneste brugte officererne til stadighed stokken på de menige. »Når der ikke er noget at udrette med for-

nuften, må man bruge stokken,« sagde en officer. Denne pryglen blev også anvendt mod bønderkarlene i landmilitisen.

Mange andre straffe toges i anvendelse. Træhesten var i sin opvindelse en militær straf og den brugtes vedblivende, først i 1747 søgte man at mildne brugen af den noget. Jævnside med træhesten brugte man straffen at stå på pælen, d. v. s. at stille delinkventen med bare fødder på et brædt med spidse pigge, mens hænderne var bundet til en mur eller en høj pæl.

En almindelig straf for større forseelser var det at løbe spidsrod. Den bestod i, at delinkventen førtes mellem to rækker soldater, som hver især skulle give ham et slag med en hasselkæp. Som regel skulle der gås mellem 300 mand, ofte flere gange. Midt i det 18. århundrede nedsattes brugen af spidsrod noget, men endelig afskaffet blev den først i 1836.

Når der var tale om egentlige forbrydelser, blev de skarpe midler taget i brug under forhørene. Mellem disse var tommeskruerne, der medførte knusning af tommelfingrene, den polske buk, i hvilken synderen blev krumsluttet og med nøgen ryg rullet over små ituslåede flintesten, og endelig rosenkransen; denne, en tynd snor med knuder, blev lagt om ofrets hoved, en pind stukket i snoren og den blev drejet rundt, så knuderne trængte ind i panden.

Til søs, såvel på orlogsskibene som handelsskibene, fandtes tilsvarende hårde straffe. Blandt disse var at blive naglet til masten. Ofret blev med en kniv gennem hånden spigret til masten og måtte så selv skære hånden fri. En anden var kølhaling, hvor delinkventen med et tov i hver arm blev sænket ned foran skibet og trukket hen under kølen, indtil han kom op ved bagstavnen. Piskning blev også brugt.

Disse hårde straffe, der blev anvendt mod så store samfundsgrupper, havde selvfølgelig tilbøjelighed til at smitte af i det civile liv. Officerer, der blev godsejere, synes således ofte at have en vis tilbøjelighed til at overføre nogle af de midler, der blev anvendt mod soldaterne, til bønderne. Ligeledes kunne bønderkarlene, i landmilitisen blive vænnet til prygl i så høj grad, at de også fandt sig i dem på hovmarkerne.

I skolerne blev den opvoksende ungdom i almindelighed også vænnet til prygl. Det gjaldt i høj grad latinskolerne. Allerede i

senmiddelalderen synes pryglene at blive anvendt i stor udstrækning. Humanisten Christiern Pedersen udtrykte håbet om, at ungdommen efter reformationen kunne lære med leg, lyst og glæde »uden sådan ubarmhjertig hudstrygelse, slag og plager af ferler og store bøddels ris, som man plejede at bruge i vore danske, norske og svenske skoler.«³

Hans forhåbninger gik dog ikke i opfyldelse; man blev ved at bruge prygl som et uundværligt pædagogisk hjælpemiddel. En skolelov for Viborg latinskole fra o. 1600 hed simpelthen piskeretten, og den påbød flittig brug af hudstrygelse.⁴

Fra Frederiksborg latinskole berettes om en lærer Peder Top, at han altid »var en streng karl«, en anden, Peder Brandt, plagede disciplene grusomt, kunne de ikke svare på hans spørgsmål, slog han dem for panden med den største bog. »At dem forgik alt vid.« En tredje lærer lod en discipel »skifte hud mange hundrede gange.«⁵

Rasmus Nyerup, der o. 1800 skrev om skoletugten, siger, at man ikke så meget kan undre sig ved efterretningerne om den hårde tugt i ældre tider, når man betænker »At dette uendelige prygleri, ofte for de mindste bagateller, har kunnet vedligeholde sig lige ned til slutningen af det 18. århundrede, og det selv i de bedste skoler, hvor endog de dueligste skolemænd ikke kunne sige sig fri for at have været tyranner.«⁶

Om forholdene i de danske skoler i købstæderne og i skolerne på landet foreligger ikke så mange efterretninger fra ældre tid, men det var næppe uden grund, at degnene på landemoderne ofte blev påmindet om, at de ikke skulle »med hug og slag overfalde eller ilde tilrede ungdommen«, og fra det 18. århundrede høres der ikke sjældent om degne, som behandlede børnene »med ubarmhjertige hug og slag.«⁷

Endelig må der peges på, at slagsmål mellem bønderne indbyrdes synes at have været ret sædvanlige. Tingbøgerne beretter ikke sjældent, at den ene bonde har pryglet den anden drabeligt.

LOV OG RET

Hvis bønderne mente sig forurettede af herremændene, kunne de gå til domstolene og søge at få oprejsning her. Domstolene, der skulle søges, var herredstinget eller birketinget, som højere instanser fandtes landstingene og over dem stod før 1660 Rettertinget, efter 1660 Højesteret.

I spidsen for herredstingene stod herredsfogden. Før 1660 var det i almindelighed en bonde, der til meddomsmænd havde bønder (stokkemænd). Efter 1660 blev det efterhånden sjældent, at bønder udnævntes til herredsfogder, og stokkemændenes betydning synes at have været dalende.

Birkene bestod dels af kongelige birker, dels af private. De kongelige omfattede dele af krongodset, de private et eller andet godsområde. Her blev birkefoged såvel som birkeskriver udnævnt af godsejeren. Da de kunne afskediges uden videre, var de i reglen afhængige af godsejeren, og man kunne ikke vente, at de i almindelighed turde gå hårdt mod den, som havde dem i sit brød.

Fussings undersøgelser har vist, at man før 1660 stort set havde uafhængige domstole i herredstingene; der blev dømt efter loven og efter sagens beskaffenhed, uden at skele til om dommene i sager mellem herremænd og bønder gik herremændene imod eller ikke.

Spørgsmålet er ikke undersøgt for tiden efter 1660, men det synes dog, som om domme, der går en herremand imod, er ret sjældne ved herredstingene. For de adelige birker, gælder dette rimeligvis i endnu højere grad. I hvor høj grad birkefogederne måtte følge godsejernes instruktioner vides ikke. Der kan anføres, at birkefogden i Lerchenfeld birk, Kristen Sørensen Thestrup i 1743, da general Lüttichau havde købt Lerchenfeld, tog sin afsked, fordi Lüttichau »viste ond omgang med sine bønder og forlangte ond omgang med dem ved dette birketing.«¹

Som eksempel - sikkert dog et grelt - på, hvorledes en herremand kunne besætte stillingerne som birkefoged og birkeskriver, kan anføres, at Hans Hansen Rosborg til Frijsholt satte sin ladefoged til

at være birkedommer og sin stalddreng til at være birkeskriver. Det kneb dem begge både at læse og skrive, og de indrømmede, at de ikke havde begreb om sagerne; det var Hans Rosborg selv, der ordnede alt på birketinget.²

I almindelighed betænkte bønderne sig dog grundigt, før de anlagde sag mod deres husbonde. Dette understreges stærkt i et ganske vist agitatorisk præget skrift fra 1787. »Vel frembyde landets love ham (bonden) forsvar. Men hvor vanskeligt for den svage bonde at nyde godt deraf. Dertil fordres mere end sædvanligt mod og penge, og da kan han få sin sag udført ved lands lov og ret og måske få sin voldsomme herre pålagt en liden pengestraf. Men han skal aldrig have årsag at glæde sig derved. Proprietæren vil vist søge lejlighed til at hævne sig - og finder den let i fremtiden. Den fortrykte bonde skal jo blive på hans gods og der tjene, bo og bygge. Den mindste forseelse kan snart igen skaffe ham pisen over hovedet, og han skal føle vreden tidobbelt. Dette har enhver bonde fra barndommen lært af egen eller andres erfaring. Han ved derfor, at han skal lide og tie. Når sådan idelig må tåles af de fortrykte, uden at de derimod tør søge eller vente forsvar - når hug og slag i fuldeste mål ustraffet kan tildeles dem, hvad under da, om deres hjerter hærdes.«³

AMTMANDEN SOM BØNDERNES FORSVARER

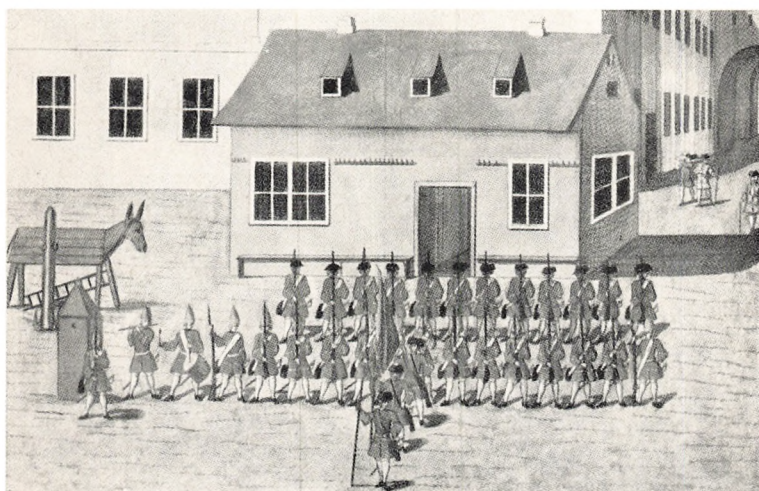
Bønder, der mente sig forurettigede af deres husbonde eller hans fuldmægtige, havde også den mulighed at klage til amtmanden (før 1660, lensmanden). Amtmanden var statens repræsentant og den øverste civile myndighed inden for sit område. Han havde ret til at lade alle forhold undersøge; han kunne lade sagerne gå videre til kancelli eller rentekammer, han kunne foranledige, at der blev rejst sag og i fornødent fald lade nedsætte kommissioner til at undersøge og dømme i særlig betydningsfulde sager. Han havde således muligheder for på mange områder at gribe ind i forholdet mellem herremænd og bønder.

Gjorde amtmændene nu det? Spørgsmålet har aldrig været undersøgt, så et afgørende svar kan ikke gives. Men adskillige ting tyder på, at de fleste amtmænd tog sig denne opgave let. I denne forbindelse er det af betydning, at amtmændene næsten udelukkende blev valgt mellem godsejerne; de måtte derfor se på forholdet ud fra godsejersynspunkter, og hvis de skulle forsvare bønderne, var det standsfæller, de måtte gribe ind overfor.

I reformtidens diskussioner blev der hævdet, at bønderne næsten aldrig kom til amtmændene med klager. Hos en anonym forfatter hedder det: »Vil man sige, de (bønderne) har jo lov at søge til amtmanden. Han tager sig nok af dem og skaffer dem ret. Så ved enhver, hvor vanskeligt det er for den ringe og fattige at skaffe sig ret mod den rige og mægtigere... Her er så mange ting, der lægger sig i vejen for den fattige. At man derfor ikke hidtil har hørt klagemål af bønderne over sådan behandling, er ikke fordi den her omtalte omgang [behandlingsmåde] er så sjælden og rar, men fordi de i så fald fornærmede bønder let har indset, at sådanne klagemål ikke alene for dem de fleste tider er unyttige, men endog i stedet for at lette og formilde, meget mere forværre deres vilkår, og det af årsager, som den kyndige og forstandige meget let begriber og indser.«¹

Landmilitsens indførelse.
Stukrelief i riddersalen på Rosenborg.

Træhest og pæl ved hovedvagt.
Antages at forestille hovedvagten ved Københavns slot på
Frederik IV.s tid, men synes påvirket af et tysk stik.
Efter træsnit i Nationalmusæet.

Dette er et polemisk indlæg i en diskussion, og det er præget deraf; forfatterens anonymitet øger heller ikke tiltroen til hans påstande. Mere vejer det imidlertid, når en mand, der kender forholdene så godt som nogen, nemlig forvalteren på Giesegård, Søren Klestrup, skriver: »Det er klart, at ingen uden den i højeste grad fortvivlede griber til klage mod herskabet, siden han ved, at hvad udfald, sagen end får, skal han dog være på hans gods, og den fortørnede proprietærs passioner og interesse vil ved alle lejligheder, hvoraf der er nok, plage klageren for at vise eksempel på ham, så det kan skrække de andre til rolige at trælle.«²

Spredte undersøgelser i de sjællandske amtmandsarkiver fra 18. århundrede tyder på, at Søren Klestrup har ret i sin udtalelse. Bønder klager over herremændene forekommer, men de er sjældne.

Adskillige amtmænd greb dog undertiden - nogle amtmænd endog ret hyppigt - ind for at beskytte bønderne. Stiftamtmand Reitzer i Ålborg fremhæves som en af dem, der var særlig lydhør overfor bøndernes klagemål.³ En anden, amtmand J. E. v. Reichou på Lolland-Falster, skrev derimod, da der i 1718 var indkommet en klage fra nogle husmænd under Skjørringe, at han kun ugerne tager sig af klager fra proprietærens tjenere, husmænd eller bønder.⁴

Et illustrerende eksempel på, hvorledes en bondes klage til amtmænd over sit herskab blev optaget og behandlet, viser et tilfælde fra Spanager i 1741. En bonde, Rasmus Jensen Jyde fra Vindegårde, sendte en klage til amtmand A. R. von der Lühe. Hvem der har ført bondens klage i pennen er uvist, men det må dog formodes at være bondens fremstilling af sagerne, der ligger til grund.

Klagen indledes med: »Der er ikke slig elendighed til under solen, som en trælbondes plage er, det må jeg arme mand hårdt og smerteligt befinde.« Bonden fortæller derefter, hvorledes han altid har holdt sin fæstegård i stand og svaret, hvad han skulle, og opført sig hørig og lydige. »Ikke desmindre er jeg dog i den forrige uge af godsets ridefoged, sat fra hus og gård med sådan grum heftighed og naturens ubillighed, at jeg er vis på, at der findes ikke det eksempel derfor iblandt hedningerne, så vidt verdens kreds er, thi han kom tillige med en to a tre medhjælpsmænd fusendes ind til mig og sagde: »Nu skal du fra gården.« Da konen havde spurgt hvorfor, blev hun straks slået, og derefter »slog og sled de mig så ilde om-

kring«, hvorpå han blev jaget fra gården »blot og nøgen«. Han søger nu til amtmanden »med bøn og gråd, sukkende om forbarmelse«.

Amtmanden sendte klagen til ridefogden Peder Antoni og bad om en forklaring. Ridefogden svarede, at klagen undrede ham meget, da ingen bønder blev regeret med så megen skånsel som hans herskabs undersåtter, men bonden havde i høj grad gjort sig fortjent til at sættes fra gården. Han havde vel givet bonden og hans kone en mådelig og forsvarlig revselse på grund af deres uforskamthed, men han havde på ingen måde søgt at dræbe dem eller skadet dem på deres helbred. Bondens klagemål er derfor ublu og ubeføjede, og ridefogden vil søge sit herskabs tilladelse til at tiltale bonden ved lov og ret for den tort, han har søgt at påføre ham »så han kan få, hvad han har fortjent, og med sit eksempel tjene andre til et godt eksempel.«

Klagen havde imidlertid gjort et ubehageligt indtryk på Spanager, i første omgang var man bange for, at amtmanden skulle gøre noget for bonden, men dernæst og mest frygtede man for indvirkningen på de andre bønder, hvis de så, at en klage kunne nytte. Dette fremgår af et brev fra komtesse Frederikke Augusta Schack, der opholdt sig på Spanager, til overinspektøren over de schackske godser, Lehman. »Rasmus Jyde var værd, han skulle tilbringe sin øvrige tid på Kastellet for de fortrædelig følger, det vil få, ifald han blev ustraffet, derimod kunne han ved sit eksempel være en læremester [for de andre bønder] som i slig spejl så, det var bedre at arbejde på og med sin gård, end der, og at de, når de end herudi forså sig, ved uforskammede usandfærdigheder da ej gjorde ondt værre.« Komtesse har dog en vis fortrøstning om, at det ikke skal gå så galt. »Thi,« skriver hun, »von der Lühe giver ham ej mere assistance, end han på embeds vegne nødes til, thi han er ej så ond af gemyt, dertil med er han og selv proprietær, der og har hårde halse iblandt sine undersåtter.«

Et brev fra komtesse Schack en uge senere viser, at man nu har skiftet taktik. Hun er stadig rasende på Rasmus Jyde, kalder ham en led skælm og siger, at han er dumdristig og forhærdet, men ikke desto mindre har man opgivet at få ham straffet for sin klage, men vil i stedet for søge at få ham til at trække den tilbage. Bonden skal

under hånden have at vide, at der er nåde for ham, hvis han gør det. »Går denne snedighed an, så han formåes til skriftlig at revocere sin supplique til amtmanden, og tilstår, at han uden grund, ubeføjet og af overilte og enfoldighed har begået denne fejl og forseelse mod sit gode og nådige herskab, hvis godhed han ventede at blive en bevægende årsag til medynk og nådig skånsel over og med ham, kan dette nok udrette noget. Det kan dog være, for den onde følge, det ellers ville have (at han) ved Eders hjemkomst blev lovligen tiltalt og afstraffet, og ej at anse, hvad han ville koste, da han måske inden sagens ende kreperede, og dog kunne være et skrækbillede for andre.«

Meningen med det sidste er ikke helt klar, men synes at være den, at det kan blive farligt at fare alt for hårdt frem mod bonden, så hårdt, at han døde deraf.

Hvorom alting er, den milde kurs blev fulgt og med held. Rasmus Jyde krøb til korset og sendte et nyt brev til amtmanden - det blev ført i pennen af skoleholder Ravn - og heri bad han amtmanden om, at han ikke ville berette herskabet om hans forrige klage. Han havde ikke klaget af ondskab, men på grund af andres tilskyndelse og hans egen store enfoldighed. Men hvis amtmanden havde meddelt herskabet, at han havde klaget, bad han ham nu om at bede om nåde for ham, så det ville tilgive ham hans fejl og forseelse og også fremtidig være ham gunstig. Han tilbagekaldte alt, hvad han havde skrevet, og ønskede, at han aldrig havde haft så dårlige tanker.

Skoleholderen var åbenbart ikke sikker på, at dette var ydmygt nok, så brevet blev forelagt Peder Antoni; da han havde godkendt det, blev det sendt afsted.

Amtmanden fik brevet, og sagen blev henlagt.⁵

Den viser åbenbart visse typiske forhold. At en bonde under indtryk af stor forurettelse kunne vove at indsende en klage, at amtmanden greb meget lempeligt ind i første omgang, at klagen fremkaldte stor ærgrelse og harme hos bondens foresatte, og at deres anstrengelser ikke alene gik ud på at afvise klagen, men også på med det onde eller det gode at få statueret et eksempel, der kunne afskrække de andre bønder fra at indgive lignende klager.

Andre klager synes stort set at være endt på samme måde, amt-

manden indhentede erklæringer, og derved forblev det ofte. Undertiden kunne han henvise til domstolene eller lade klagen gå videre til kancelliet, men virkelig energiske indgreb fra amtmændene til fordel for forurettede bønder synes at have været sjældne.

Nu og da skete det, at bønderne klagede direkte til Kancelliet eller til Rentekammeret. Klagerne blev behandlet, men resultatet synes oftest at være blevet, at klageren henvistes til lands lov og ret, d. v. s. bonden kunne anlægge sag mod herremanden, fogden, eller hvem det ellers var, han mente sig forurettet af. Selvom det enkelte gange kunne give et nogenlunde tilfredsstillende resultat, var dette så sjældent en foreteelse, at det næppe har været af større betydning.

HERREMÆNDENES SYN PÅ BØNDERNE

Hvorledes var nu disse bønder, som var denne tvang undergivet, eller rettere, hvorledes betragtede herremændene dem?

Spørgsmålet kan ikke besvares fyldestgørende. Kun et fåtal af de herremænd, der i tidens løb har ejet danske godser, har givet udtryk, som endnu er bevarede, for deres syn på bønderne, og disse stammer endda næsten udelukkende fra periodens sidste årtier. Alligevel fortæller disse karakteristiker af bønderne set med herremændenes øjne noget væsentlig om, hvorfor bønderne blev behandlet, som de blev.

I almindelighed var man enige om, at det ikke var nogen misundelsesværdig lod at være bonde. Deres arbejde var tungt og hårdt, og lønnen var ringe. »Det kan ikke heller nægtes, at en bondes og agerdyrkers vilkår er såvel ringere og slettere som hårdere og møjsommeligere end hans øvrige medborgeres. Hans stand og person agtes ikkun ringe, hans arbejde er hårdt og idelig vedvarende, hans føde og klæde mådelig om ikke slette og hans pålæg og udgifter næsten størrre end hans indtægt og fordele,« hedder det¹

Et gennemgående træk i karakteristiken af bønderne er, at de er uoplyste og ufornuftige, ude af stand til at skønne over tingene og bundet af allehånde fordomme. »Ingen menneskekender kan nægte, at den sjællandske bonde jo har en mørkhed i forstanden og en trevenhed i viljen, som fængsler ham til vaner og fordomme, gør ham ukyndig om sit sande vel, efterladende til sine pligter og sit arbejde, nidsk overfor de nærværende små, men kortsynet imod alle tilkommende fordele.«²

Denne dumhed og dorskhed gjorde bonden uskikket til at varetage sine egne interesser. »Bonden kan efter sin nuværende tænke-måde og forfatning ikke dirigere sig selv, thi han er uoplyst, mistroisk og indtaget af fordomme. Orden og økonomi, sædelighed og mere er ham oftest fremmed. Proprietærens øje må derfor ledsage ham og være hans råd, regel, forsvar og trøst.«³

Selv de, der var velvilligst indstillet overfor bønderne, beklagede sig over vanskelighederne ved at belære dem. Godsforvalter Frants Wilhelm Troyel siger således herom: »Den i almindelighed enfoldige og ulærde bonde, hvis sjælsevner er ganske udyrkede, må ikke ventes at kunne overbevises som andre, der har en dyrket forstand. Han er ikke vant til at tænke og til at samtykke og bevæges ved fornuftslutninger, men at drives blot og alene ved det sanselige. Han kan ikke prøve bevisernes styrke og grunde, da han aldrig handlede efter overbevisende grunde, men alene efter sædvane og eksempler. Så og så gjorde hans fader før ham, eller således bruger hans nabo og fandt eller finder sig godt derved.«⁴

Tilsvarende beretter inspektør Esaias Fleicher om sine forgæves anstrengelser for at lære bønderne noget nyt: »Jeg har ved overtydende samtaler . . . søgt at bringe dem til fornuftigere og bedre omgangsmåde. - Ja om jeg ikke - som i ethvert af de forbigangne år - så og nu i sidste efterår har fulgt dem ved deres plov på deres egne marker og vist dem, hvorledes de, mine forrige erindringer uagtede, dog endnu for en del vedblev af en utilgivelig magelighed for deres egen person både uden nytte at matte deres kreaturer og mishandle deres jord, så den ej kunne give den frugt, som en ordentligere behandling ved den almægtiges velsignelse ufejlbarlig ville frembringe. - Og jeg har ikke brugt anden strengthed end til sidst i fornuftige bønders påhør at udskæmme dem, der ikke agtede på mine så ofte givne formaninger.«⁵

Adskillige godsejere så dog ikke alene, at bønderne manglede kundskaber og forstand, men fandt tillige en række slette egenskaber hos dem. Amtmand Lente von Adeler, Dragsholm, skrev i 1743 om dem, som følger: »Bondestanden er i almindelighed til avlingsdyrkelse opdragen, hvoraf en del er mere arbejdsomme og flittige end andre, nogle derimod igen betagne så stærkt af lathed, som dagligen nok udviser, at de bærer ingen frygt for armod. Ellers er de næsten overalt træske udi deres håndteringer og genstridige til at udrette det gode, så de stedse skal holdes under streng ave og disciplin.«⁶

En lignende opfattelse havde amtmand Frederik v. Holsten, Nyborg: »Alt for megen frihed er bonden ingenlunde tjenlig, men han bør ved tålelig arbejde bestandig holdes i tøjlen. Thi som opdragel-

sen er grov og slet, så er det også arbejde, der i fremtiden skal tømme ham. Bonden er desuden af naturen genegen til trodsighed og egensindighed, vidste han nu, at han ej var pligtig til at gøre noget hoveri for sit herskab, fik han jo så megen mere mulighed til at ytre sine naturlige fejl.«⁷

Også amtmand W. Berregaard, Antvorskov og Korsør amter, mente, at bonden ikke forstod sit eget vel, men at han med det gode eller - og især - med det onde skulle tvinges til at gøre det. Han skriver i 1744 om bønderne i Antvorskov og Korsør amter, at deres vækst kun er liden og mådelig; de er ikke snaksomme og endnu mindre veltalende. De er træske af væsen og siger aldrig deres mening lige ud. De har intet mod, medmindre de opfordres til at vise det. Der er såvel gode som onde mellem dem, men de fleste bønder skal dog ikke berømmes for deres gode egenskaber. De er vrangvillige til at udrette det gode, mest dog i at efterkomme deres pligter mod herskaberne. Ved hoveriet er det dem en lyst enten at gøre noget, som ikke er ret, eller at efterlade det, som burde gøres. Mange er også efterladende med at stræbe for sig selv, så man må hjælpe dem både med det gode og det onde, mest dog med det onde, da det virker bedst. Frygt for straf er det eneste, som driver dem til at gøre godt eller i hvert fald til at vise et skin af godt.

Berregaard forklarer dog også, hvorfor bønderne er således. Han siger, at man ikke finder nogen solidere årsag til denne tilstand, end den, som de også selv angiver, at siden bønderne de fleste steder er plaget af et fast utåleligt hoveri, så nytter det ikke, at de stræber aldrig så meget, de kan dog ikke komme sig, og derfor forsvinder lysten, som skal drive værket.⁸

Kun enkelte godsejere eller fogder fandt gode egenskaber hos bønderne. Mellem disse var forvalteren Niels Andersen på Aunsøgård. Han skriver i 1743, at man mellem så mange folk som bønderne, må vente at finde såvel gode som onde, men på Aunsø gods findes flest gode, de er redelige gemytter, oprigtige i handel, gavmilde mod de fattige og tro mod deres husbonde. Deres naturlige begreb (forstand) viser sig daglig, og en god avlsmand kan ikke kaldes en tåbelig mand. Det er deres flid og enfoldige begreb, der opholder det ganske land, og bonden er således en af de nyttigste, omend ikke en af de mest ansete beboere i landet.⁹

Hvorledes herremændene end så på deres bønder, een ting var man dog enige om: de var uundværlige. Selv den herremand, der betragtede bønderne med den størst mulige mistillid, og som fandt dem belemrede med alle mulige dårlige egenskaber, kunne ikke tænke sig den mulighed at skulle undvære dem til hovedgårdens drift. Frederikke Augusta Schack på Spanager udtrykte det således: »Gud ved hvor stor en beskytter jeg er af bønderne, når de er nogenledes skikkelige. I betragtning af, at det dog er den stands hænders gerning, der må arbejde og slide for alt, hvad de øvrige stænder opholdes med, så er man dem dog en vis erkendtlighed skyldig. Men som de er uden lydighed, ej ved at leve som andre mennesker, langt mindre som christne, bør de derudi (i lydighed) være og holdes, ellers er de værre end ufornuftige dyr.«¹⁰

Andre udtrykte det samme uden komtesse Schacks forbehold. »Bondestanden er og bliver grundvolden til alle andre stænder, deres vel er visselig også deres husbønders sande bedste.« erklærede Holger Rosenkrantz i 1767¹¹. »Bondestanden og de som er hengivet til agerdyrkelse (kan) med føje anses for at være de umisteligste og de mest fornødne lemmer i republikken og dens politiske societet,« hedder det i 1769.¹² Henrik Stampe uddybede denne opfattelse nærmere: »En proprietær, som køber en sædegård med en del der underliggende bøndergods, skal så at sige leve af bønderne; de må dyrke og forarbejde hans hovedgårds jord, hvoraf trækkes hans forpagtning; han skal af dem oppebære hans landgilde, hoveripenge m. v. såvelsom de kongelige skatter. Kan bønderne ikke betale dem, må han stå til ansvar og lægge ud for dem, uden at han ved, hvad han deraf kan vente at få igen eller ej; altså beror proprietærens velmagt på bøndernes, og hans ødelæggelse, forsåvidt han er proprietær, må nødvendigvis følge deres.«¹³

Denne uundværlighed var så afgjort bøndernes bedste beskyttelse mod enhver form for hårdhændet behandling, hvadenten det så drejede sig om økonomiske eller korporlige overgreb. Den, som skadede sine bønder, skadede sig selv. Ludvig Holberg understreger dette stærkt. Bønderne kaldes vel usle; »men denne usselhed er større eller mindre, ligesom de har mildere eller hårdere herrer til, eller rettere, ligesom de står under klogere eller dårligere herskab; thi en der ved store exactioner eller arbejde ødelægger sin bonde,

kan heller kaldes en dårlig end en ond husbond. Man siger gemenligen: hvo der elsker skov, elsker tjørne: man kan iligemåde sige: hvo der elsker sig selv, handler vel mod sin bonde, såsom det er en sådan forening imellem hans egen og bondens ødelæggelse, at de ikke kan separeres; thi enhver bondegård er en mands spisekammer og kælder; hvad som derudi formindskes er det hele huses skade. I den fattigdom, som findes hos bønder, er dette dog en liden trøst, at de ikke kan blive ganske nødlidende; thi deres herskab må hjælpe dem udi nød, om det ellers vil hjælpe sig selv, så at husbonden har mere at frygte for bondens, end bonden for husbondens armod . . . Når bonden selv dør, taber husbonden en mand, men når husbonden dør, taber bonden ikke uden et navn, idet han får et nyt herskab, som så ofte kan blive bedre end det gamle. Man hører ofte husbonden sige: hvor skal jeg få en mand igen, der kan arbejde som den forrige? men man hører aldrig en bonde sige: hvor skal jeg få en husbond igen? «¹⁴

Men selvom det var almindelig anerkendt, at det i det lange løb betalte sig bedst for godsejerne at behandle deres bønder godt, lod kortsynede godsejere ofte de øjeblikkelige fordele være bestemmende overfor deres bønder, selvom det så blev til bøndernes og derigennem til deres egen skade. Og for bønderne kunne det kun være en ringe trøst, at fælles skibbrud blev resultatet. »Det har sin fulde rigtighed, at proprietæren taber ved bondens ødelæggelse, men det kan ikke bedre bondens ødelæggelse noget,« siger Søren Klestrup.¹⁵

RIDEFOGDER, LADEFOGDER OG FORPAGTERE

Godsejerne var bøndernes herrer. Det var dem, der havde tugtelsesretten, og som på så mange områder havde deres skæbne i deres hånd. Men i almindelighed var det ikke dem, som havde med bønderne at gøre til daglig. Dette var overladt til deres fuldmægtige, først og fremmest til ridefogden eller forvalteren, der havde hele godsets administration under sig, og til ladefogden, som ledede det daglige arbejde på hovmarkerne og hjemme ved gården.

Man kan ikke generelt sige, hvor stor ridefogdernes magt var. Den var vidt forskellig fra gods til gods, og på det enkelte gods kunne den være særdeles forskellig fra tid til anden; det var afhængigt af såvel godsejerens som ridefogdens personlighed og mange andre forhold. I mange tilfælde, navnlig på de godser, hvor godsejeren som regel var fraværende, kunne ridefogden være en mægtig mand over for bønderne. »Endskønt en ridefoged er kun et lidet kreature i henseende til hans superieurs, bliver han dog af bønder anset med store øjen og agtet højere end et fraværende herskab,« siger Holberg.¹ En anden forfatter udtaler nogle år senere: »Administrationen angående, da er det jo ikke at nægte, at jo det sjællandske jordegods, formedelst de fleste herskabers fraværelse, administreres af forvaltere og ridefogder, hvoriblandt findes fornuftige og flittige folk, som nogenlunde iagttager bondens vel, såvidt hans instruks synes at medføre.«²

Forfatterens udtalelse gælder måske noget mindre for de øvrige landsdele, men overalt var der mange herregårde uden fastboende herskab, og på disse var det afgjort ridefogden, som førte det store ord. Selv hvor herremanden boede nogenlunde fast på sin gård, blev opsynet og besværet med bønderne almindeligvis overladt til fogden, selvom der nok kendes eksempler på herremænd, som selv færdedes ivrigt på marken og i laden for at overvåge hovbøndernes arbejde.

Hovedsageligt var det også fogderne, som skulle udføre det grove arbejde, hvad tugtelsesrettens udøvelse angik.

Næppe nogen anden samfundsklasse gennem tiderne - udover bøddler og rakkere - har erhvervet sig så dårlig et ry som det, der er blevet datidens fogedklasse til del. Deres eftermæle er blevet så dårligt, som vel muligt. Ridefogden er for eftertiden kommet til at stå som en eksponent for en hel epokes bondeplageri og for megen anden dårlighed inden for landbruget. Dette skyldes overvejende datidens egne domme.

Holberg havde, som allerede anført, et godt øje til ridefogderne. Værst mod dem er han i »Jeppe på Bjerget«, »Est du ikke rifogd?« siger Jeppe, »og du spør endda, hvorfor du skal hænges?« »Jeg ved nok, hvad I er for karle, I rifogder, jeg ved, hvordan i omgås med mig selv og andre stakkels bønder. I får fløden af mælken og herskabet får en lort med tugt at sige.«³

Digteren og præsten Jørgen Sorterup for også hårdt frem mod dem. I et skrift til godsejer Neuhaus tegner han et meget dystert billede af fogedstanden som helhed og advarer mod de mangfoldige metoder, ridefogderne bruger til at snyde såvel deres herskab som bønderne. Deres mål var at gøre såvel bønder som herskab fattige, for at de selv kunne blive rige.⁴

Nye angreb fulgte i skuespillet »Hyænejagten« fra 1771 og i O. Martfeldt »Førrige tiders forvalterkneb.«⁵

Mere end disse litteraturudtalelser vejer de talrige processer i datidens retsprotokoller mellem fogder og herskaber, der - ofte med rette - mente sig bedraget af deres fogder. Et udtog af et brev fra Mette Bille, Skaføgård, til grev Christian Ditlev Rantzau, Løvenholm, skrevet 1702, viser, hvor tampen brændte. Hun skriver: »Hr. greven er så langt borte, han ikke kan spørge, hvad profit en forvalter kan gøre på så meget gods; den forrige, greven havde, blev meget rig, denne gør ligeså. Bønderne tør ej klage . . . Bed mit brev må brændes, for spørger grevens forvalter (det), så vil (han) fortale og bande mig, for jeg skriver greven på bedste.«⁶ En kommission, der var nedsat i 1718 for at undersøge årsagerne til Vemmetofte og Højstrup godsers dårlige tilstand, kom, hvad fogderne angår, til det resultat, at disse ganske vist ikke kunne overbevises om direkte utroskab, men de forstod ikke deres ting, de var selv-

kloge, og de fulgte ikke deres instrukser, og de gjorde bønderne trodsige og genstridige ved utidig hårde straffe.⁷

Disse hårde, og hvad de enkelte fogder angår, utvivlsomt beretigede angreb, har dog ikke gyldighed for den hele fogedstand. Ridefogder og ladefogder var ikke allesammen umennesker, der var mange brave og hæderlige folk imellem dem. En stor del af dem bestræbte sig åbenbart efter bedste evne for at give herskabet, hvad herskabets var, uden at skele for meget til deres egne interesser.

Men dels er det gået, som det sædvanligvis går, at de værstes minde lever længst, dels var de stillet over for en næsten uløselig opgave, når de skulle få godsejernes og bøndernes interesser til at stemme overens. Godsejerne krævede så godt som altid, at godset skulle give overskud, og dette kunne udelukkende skabes ved bøndernes indsats. Fogdernes arbejde var omfattende og ansvarsfuldt, ofte voksede det dem aldeles over hovedet.

Som baggrund for det følgende skal anføres et par forvalterbreve, som tydeligt viser deres vanskelige stilling. Fogden, Rasmus Sørensen, Juellinge, Lolland, skriver i 1736 til godsets administratorer at han i de besværlige år forud har vist stor flid for sit herskabs gavn, »men så vist jeg er redelig sindet for mit herskabs gavn, så omhyggelig har jeg og været, at ikke nogen bonde skulle ruineres, thi da kunne man snart med en bagatel fælde det, som ikke med ti gange så meget kunne rejses. Jeg har hverken selv fornærmet bønderne med mit vidende ej heller set (fundet mig i), at de af nogen skulle fornærmes . . . Jeg har og så meget muligt bragt godset i bedre og bedre stand, forandret mange steder med duelige og tjenlige beboere, set mange så godt som øde steder opbygte . . . holdt enhver beboer i lovlig frygt og lydighed, så jeg vil med en god samvittighed svare til mine idrætter. Kan nogen gøre det bedre end jeg, det lære tiden.«⁸

En anden klage over fogdernes besværligheder kommer fra Jakob Jæger på Spanager, der i 1749 var blevet afskediget fra sin stilling, fordi han ikke havde kunnet holde bondegodset i god stand. Han skriver: »At bønderne . . . tildels er fattige er ikke min skyld. Jeg beder dem ikke noget af, jeg tvinger dem ikke heller noget af, men heller tage skade ved dem . . . Jeg negligerer ikke noget med skatter og landgilde at indkræve for at få deraf, så meget som mu-

ligt er. Når andre ligger og sover roligt, går jeg og vrider mine hænder for penge til udgifterne, hvoraf mine kræfter fortæres. Jeg er desforuden svagelig i mit hoved.« Hans forsvar hjalp ham såvidt, at han fik lov at beholde sin stilling.⁹

Det dilemma, de to breve giver udtryk for, i forbindelse med et ofte overvældende arbejde, har utvivlsomt i mange tilfælde gået fogderne på nerverne, det har gjort dem heftige og opfarende og fået dem til at reagere voldsomt i mange situationer, hvor folk i mere sikre stillinger, som f. eks. godsejerne selv, har kunnet tillade sig at fare med lempe.

Hvad spørgsmålet om fogdernes afstraffelse af bønderne angår, er det afgørende, hvad de havde ordre til at gøre. Hvorledes lød deres instrukser i så henseende. Det vides i almindelighed ikke, men der er dog bevaret nogle instrukser for ridefogder og ladefogder, og der er grund til at antage, at mange har været ligesom disse.

Af de bevarede instrukser er den, som blev givet af fru Birgitte Skeel til brug for fogden på Egholm, Hans Hansen, i 1723, den mest udførlige; den synes på en måde at være blevet en standardinstruks, idet den senere blev taget i brug på andre godser således på Holmegård og Broksø. Ialt omfatter den 41 paragraffer; her skal dog kun gøres rede for § 13, der handler om hoveriet og i denne forbindelse om tugtelsesretten. Det hedder her: »Skulle nogen findes modvillige og genstridige i deres arbejde eller ikke ville til rette tid indfinde sig, skal det være fogden såvel som ladefogden tilladt at straffe dem, enten med krabask på ryggen, træhesten eller hullet og efter loven, alt som forseelsen er til; hvor da skal bruges en fornuftig moderation, som forsvarligt kan være, og ikke en at straffe for en andens forseelse. Gårdmænd og gamle folk forskånes for hug, så og når fornødenheden det udkræver, at ingen ved hug lemlæstes eller skades på deres helbred. De, som er forsummelig ved deres arbejde, kan gøre to dages arbejde for en.«¹⁰

Instruksen bemyndiger altså tydeligt fogden til at tage de hårde midler i brug mod bønderne, men søger dog samtidig at hindre overtrædelse af Danske Lovs 6-5-5. Den trækker også et bemærkelsesværdigt skel mellem gårdmand og andre: husmænd, inderster og tyende, men det er dog kun prygl, gårdmændene fritages for, træhest og hundehul kan anvendes mod dem.

En instruks af 29. juli 1721 for ridefogden på Selsø siger blot i almindelighed, at ridefogden skal se til, at alt går skikkeligt og christeligt til på godset, hvis det ikke gør det, skal han først se, at få rettet det med det gode, men hvis formaninger ikke hjælper, skal bønderne og almuen trakteres efter lovlig medfart.¹¹

Ridefogden på Ulstrup fik 1715 2.10. en instruks rimeligvis forfattet af Benedicte Margrethe von Brockdorff; instruksens synes også at have gyldighed for en række andre jyske godser. I denne hedder det, at hvis en bonde forsømmer hoveriet uden lovligt forfald, skal han bøde 8 skilling; hvis nogen møder, men anstiller sig modvillig under arbejdet skal de »straffes med hul eller ride på træhesten.«¹²

En instruks for Arent Keyser på Giesegård af 1746 4.4. siger, at hvis bønderne trods mindelig formaning er genstridige, skal de straffes med pisk eller tyremie, dog at deres lemmer ej skades. På samme måde skal gårdens tjenestefolk straffes, der må ikke bruges andre våben mod dem.¹³

I et par tilfælde er der bevaret to instrukser for samme gods, og i begge tilfælde er der visse ændringer fra den første til den senere. Således hedder det i en instruks af 1752 for E. C. Tryde på Gissel-feld, at han må straffe de modvillige og efterblivende bønder med træhesten eller i andre måder, som ret forsvarligt kan være, mens en instruks ti år senere for Gjellerup ikke nævner træhesten eller andre straffemidler, men blot tillader at give bønderne »lovlige og billige revselsler.«¹⁴

Fra Vemmetofte er ligeledes bevaret instrukser fra 1752 og fra 1762. 1752-instruksen siger: »Forvalteren skal ikke mindre lade sig være angelegen med kærlighed og sagtomdighed selv at omgås klostrets bønder og tjenere, være from mod de gode, formane de enfoldige og som en christen straffe de hårdnakkede, dog, det mest mulige er, fraholde sig og underhavende ladefoged, udridere og tjenere at prygle og slå dem, men heller i fornøden tilfælde at straffe dem med træhesten, hullet eller den spanske kappe efter forseelsens eller sagens befindende beskaffenhed.« Her kommer det selvfølgelig an på, om forvalteren har sat streg under paragraffens første eller sidste afsnit. Bemærkelsesværdigt er, at pryglestraffen skal indskrænkes til fordel for træhest og hundehul. I 1762-instruksen hedder det i den tilsvarende paragraf: »Iøvrigt må det være

forvalteren angelegt klostrets bønder og tjenere med kærlighed og sagtmodighed at omgås, og omendskønt han er tilladt, de der iblandt befindende hårdnakkede med træhesten, hullet, den spanske kappe eller på anden måde efter omstændighederne at straffe, så må han dog tilse, at hans underhavende folk, såvel udridere og andre, bønderne ej med utilladelige slag begegner.«¹⁵ Hensigten er utvivlsomt her at begrænse de underordnedes pryglen det mest mulige, uden at forvalteren dog forbydes enhver brug af straffemidlerne.

Forbud mod at straffe bønderne træffes ikke direkte, men en instruks for fogden på Bistrup gods i 1714 går meget vidt i denne retning. Den forbyder fogden »bønderne umanerlig med straf samt hug og slag at begegne«, og han skal omgås lemfældig med almuen, så de ikke skal frygte for at komme til deres arbejde.¹⁶ Udtrykket umanerlig skal rimeligvis forstås således, at straffene ikke må være for hårde, mens lempeligere revselse må formodes at være tilladt.

Ladefogedinstrukser har sandsynligvis været sjældne. Kun en enkelt kendes. Den er udstedt 1743 for ladefogden Steffen på Spanager af den tidligere omtalte overinspektør over de schackske godser, Lehman. Denne omtaler imidlertid ikke straffe af bønderne, men den siger, at ladefogden skal holde røgttere og tærskere i frygt og ave, og hvis de forser sig, skal de straffes med tyremie og ikke med stok eller vånd, så de kan føle det, men dog ikke bliver lemlæstede.¹⁷

De anførte instrukser viser, at såvel ridefogder som ladefogder i almindelighed havde bemyndigelse til at straffe bønderne med de til rådighed stående midler, men at de skulle sørge for, at straffene ikke overskred de grænser, loven satte, nemlig at de ikke måtte skade liv og lemmer. Navnlig med hensyn til at prygle bønderne skulle de være forsigtige, fordi de lettest her kunne gå for vidt, mens risikoen for at skade helbredet ikke var så stor ved straffe som træhest, hullet og spansk kappe.

Hvorvidt fogderne fulgte de givne instrukser, og om de altid udviste den nødvendige forsigtighed, er så en anden sag, men givet er det, hvad også domstolene anerkendte, at instrukserne gav dem ret til at straffe bønderne; ansvaret måtte være godsejernes.

Fogdernes eget syn på strafferetten og dens udøvelse kendes i

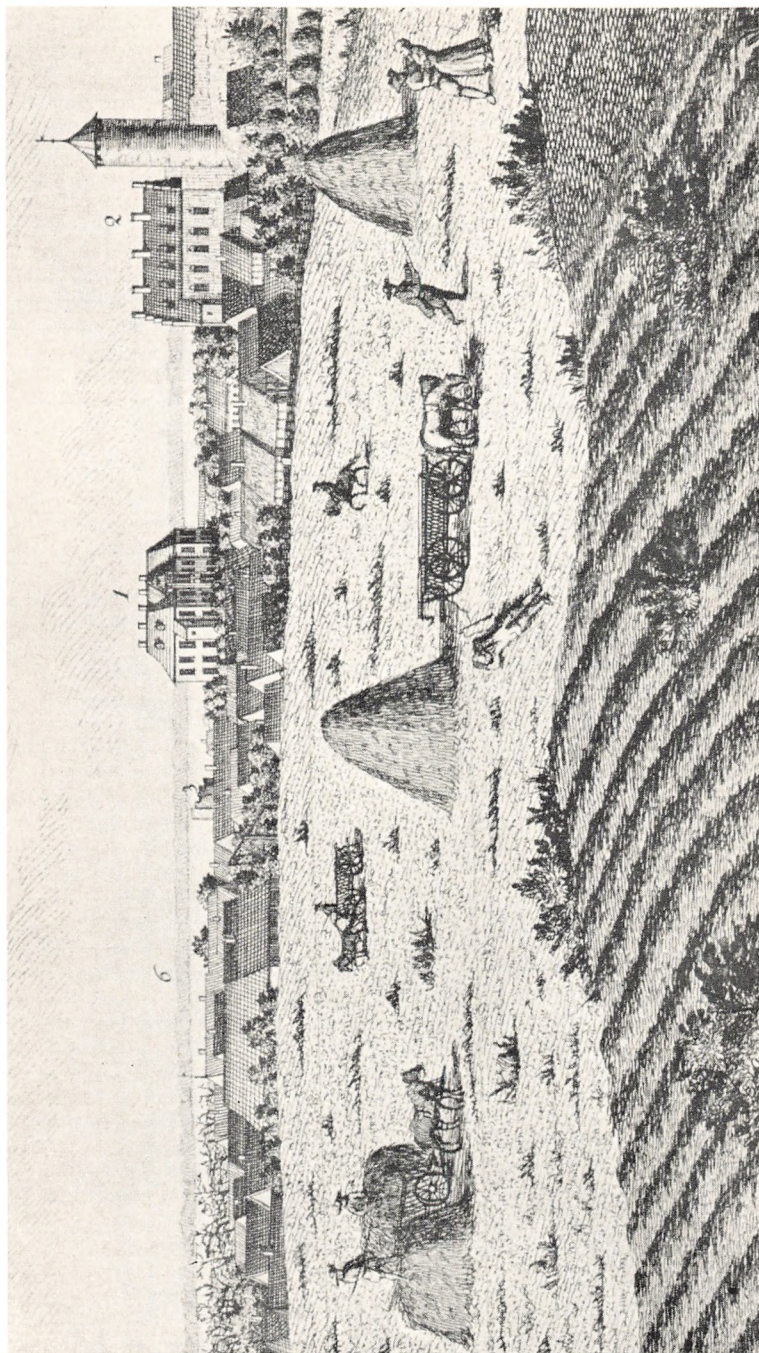
almindelighed ikke. Der foreligger dog et par enkelte udtalelser derom.

I et brev til overdirektionen for Gisselfeld af 1759 5.7. skriver forvalter E. C. Tryde, hvis instruks er anført i det foregående: »Jeg kan vel straffe den vanartige, men ikke opmuntre den gode, fordi jeg ikke er rådig over noget. Imidlertid, når en bonde nyder, hvad han bør, og derhos ikke tvinges til mere arbejde, end han formår, så kan man med rette fordrer, og når intet andet kan gøres, tvinge ham til at betale, hvis (hvad) han bør. Men sker det første ikke, og det andet påbydes uden orden og over den måde, han kan afstedkomme, samt dertil drives med hug og slag, så kan man snart forvandle en god til en skødesløs bonde, fordi han ikke kan gøre sit arbejde med lyst og under håb om forbedring; thi hvad skal opmuntre den, som skal have hug, fordi han er fattig, og straffes for det, som ej er i hans formue. At banke en bonde kan aldeles ikke forbedre hans tilstand, men ved dette middel kan jeg bringe den frygt i ham, at han aldeles ikke tør tale, omendskønt han havde noget retmæssigt at klage over.«¹⁸

Forvalter Tryde er således, måske belært af erfaringen, ret skeptisk med hensyn til straffenes gavnlige virkninger, mens han har blik for, at de kan gøre mere skade end gavn.

Den anden udtalelse skyldes overinspektøren over de schackske godser, Lehman, der selv havde udstedt flere instrukser, hvori prygl blev påbudt. Udtalelsen skulle tjene til belæring for en af dem, der havde fået sådan instruks, nemlig ladefogden på Spanager, Steffen, og den blev givet, da Steffen engang havde fulgt denne instruks.

Steffen var en dag i februar 1745 kommet ind hos en bonde i Bjeverskov, Hans Adamsen, for at indkræve nogen landgilde havre. Han fandt gården i elendig tilstand. Køer og heste stod så godt som under åben himmel, da der ikke var tag over stalden, de stod i sne til over koderne, og deres foder var blandet med sne; en årskalv var død. Steffen bebrejdede bonden disse forhold, men Hans Adamsen svarede, at han ikke havde noget at tække med. Steffen sagde, at han kunne lægge langhalm over lejderne, hvortil Hans Adamsen svarede, at han gav fanden i gård og alting. Da Steffen spurgte efter havren, erklærede Hans Adamsen, at han ikke havde nogen, men Steffen fandt nogen havre skjult under halmen. Nogle ukvemsord

Hoveri på Vordingborg ladegårds marker.

Efter stik fra 1754 af J. J. Bruun til Danske Atlas.

blev udvekslede, hvorefter Steffen begyndte at slå løs på bonden. Denne bad ham holde op, men fogden fortsatte, hvorefter Hans Adamsen satte sig til modværge og erklærede, at han blæste på herskabet og dets betjente og ikke tog imod slag af nogen. Så slog Steffen rigtig løs, bonden skrålede, og hans fader og to kvinder kom styrrende til og greb fat i Steffen; samtidig kom gårdhunden og bed ham i benet. Omsider slap de ham dog og løb deres vej, så Steffen beholdt champ de bataille, som det siges.²⁰

Et par dage efter stillede Hans Adamsen hos Lehman i København og beklagede sig over den medfart, han havde fået. Han var løbet hjemmefra af frygt for Steffen, der havde truet med at slå ham ihjel. Han havde åbenbart givet et referat af begivenhederne, som stillede ham i et noget bedre lys end det, hvori Frederikke Augusta Schack havde stillet ham. Han sagde således ingenting om de tilsnæede køer og heller ikke om faderens og kvindernes indgriben i slaget. Lehman forstod dog »at hans sag ikke er med de reneste« og forklarede ham, at han havde gjort uret med havren og endnu mere uret ved at sætte sig op mod herskabets betjent, »Thi enten han havde gjort det mod herskabet selv eller dets betjent, var det et og det samme, dermed havde han alene forbrudt sit liv, eller og om nåde skulle gå for ret, Bremerholms jern hans livstid.« Han fik imidlertid ordre til at rejse hjem og passe sit arbejde, og hvis han havde uret, skulle han nok blive straffet, da han ikke måtte behandle en betjent således. Lehman skulle imidlertid undersøge sagen, og han lovede bonden, at han skulle blive fri for hug og slag, hvis han gjorde, hvad der blev befaleet ham.

Efter at Lehman således havde optrådt som pædagog over for bonden, fandt han det også nødvendigt at belære Steffen om straffemidlernes rette brug. Han skriver til Frederikke Augusta Schack: »Nu har de vel skyld på begge sider, troligen mangler og på begge sider forstand at conduisere sig; Hans Adamsen er ikke stort at regne på uden en dreng, der har vel en god portion malice og større armod. Alle disse kvaliteter rekvirerer en sund fornuft og manuduktion, at han ikke ved for hårdt traktement skal blive stædig og hverken sig selv eller herskabet til nytte. Derimod må han ej heller omgås for lemfældig, at han ikke bliver løbsk og gør de andre hårdnakkede med sig. Om Stephan nu har den forstand at finde middelvejen

herudi, det lader han ikkun for liden prøve på, thi der må mere forstand end magt til. Piskan eller tyremien vil ikke gøre det alene.« Sagen i sig selv, landgildehavrens tilbageholdelse, var ikke heller af den natur, at piskan just måtte rette den, der var anden måde at få den [ordnet] på. »Det er skarnagtighed og malice, som piskan skal regulere og hæmme, derfor gør hun (Frederikke Augusta Schack) vel, at hun befaler Steffen at indeholde med denne remedie, som er værre end det onde selv. Derimod kan han klage for hende, når han finder malice eller modvillighed, da hun kan lade den skyldige komme til sig, eksaminere sagen om den påklagede har uret, lade ham give en skindfuld hug efter sagens beskaffenhed og det i hendes nærværelse eller og, om skylden er ringere, straffe med træhesten. Denne måde tror jeg, hun finder convenablest for at hæmme en og anden konsekvens. Er det så, følger hun den og befaler Steffen ej at bruge sit gevehr (piskan) uden efter hendes ordre, thi jeg tror uden det, at han ikke besidder så fuldkommen forstand, at han ved at bruge den med måde og til rette tid. At slå en god pisk eller tyremie behøves ikkun kræfter til, men at slå med forstand og til rette tid og med måde, det er ikke enhver medgivet.«

Lehmans gode råd skulle dog ikke være en almindelig rettesnor for fogderne ved de schackske godser, for i en efterskrift hedder det, at kun Steffen må gøres bekendt med indholdet.

Om det den 21. februar skrevne brev er nået til Spanager den følgende dag er uvist, men denne dag, den 22. februar, kommer Frederikke Augusta Schack igen ind på sagen i et brev til Lehman. »Går det Hans Adamsen ustraffet af,« skriver hun, »så har han i Bjeverskov et par af de unge mænd og et par i Kjulerup så og i torperne nogle, der er lige så striks sindede«. ²¹ Sagen endte uden straf for Hans Adamsen.

Lehmans brev taler for sig selv. Han betragter straffene som en nødvendighed for at opretholde disciplin blandt bønderne, men de skal til gengæld kun bruges for brud på denne, ikke i flæng for enhver forseelse, og de skal bruges med fornuft og omtanke; hvis en foged ikke har disse egenskaber i tilstrækkelig grad, hvad Lehman tvivler på for Steffens vedkommende, må deres straffende myndighed tages fra dem.

Hvis man af dette brev har fået den opfattelse, at Steffen Lade-

foged var en brutal fyr, der slog løs på bønderne i tide og utide, må det dog siges, at Steffens nærmeste foresatte, Frederikke Augusta Schack, absolut ikke delte denne. I et brev dateret 8.10. men uden år (enten 1743 eller 1744) beretter hun for Lehman, at Steffen har været i konflikt med nogle bønder fra Assendrup, og hun fortsætter: »(jeg) ved vel, at havde jeg fået sådan skrab og havde sådanne lemmer som han, skulle jeg sandelig således skrabe deres rygge, så de i de første fire uger ej skulle få behov at klø dem, og det er den største fortræd, jeg har med ham, at han ikke så meget bruger hånden som munden, som volder mig megen harme, og som jeg gerne så ændret ved ham; når han (Lehman) kommer her, kunne han nok vel skænde på ham derfor og sige, bønderne ej estimerede, hvad han sagde dem.«²²

Endelig foreligger der et tilfælde, hvor en ridefoged direkte nægter at give bønderne den hårdhændede behandling, der kræves af ham. En jysk ridefoged, Broberg, skrev i 1783 til godsejeren: »Siden nådigste herre efter sådan forandring ikke behøver min tjeneste til andet end det, hvortil jeg er lidet tjenlig, nemlig at plage nogle fattige bønder, så beder jeg underdanigst, at må jo før jo hellere i nåde forundes min afsked.«²³

Mens fogderne således havde såvel ret som pligt til at straffe bønderne, var forholdet anderledes for forpagternes vedkommende, og dette er et forhold af væsentlig betydning, da mange hovedgårdsbedrifter til stadighed og andre midlertidigt var bortforpagtede

Forpagtningsbetingelserne kunne være ret forskellige, men næsten uden undtagelse fik forpagterne overladt en del af godsets fæstebønder til at udføre det hovararbejde, som var nødvendigt for avlingens drift, rejser m. m. Forpagteren var således på dette betydningsfulde område skudt ind som et led mellem godsejerne og bønderne. Derved blev det forpagterne, der skulle sørge for hoveriets udførelse, og man kunne vente, at tugtelsesretten, som var så nært knyttet til hoveriet også var overgivet dem, men det synes ikke at have været tilfældet i almindelighed; forpagtningskontrakterne siger det modsatte.

I forpagtningskontrakten 1732 for Jens Andersen på Gjorslev m. fl. godser hedder det således i § 17: »Dersom bønderne skulle findes forsømmelige, når de af forpagterne bliver advarede at gøre

deres hoveri enten med pløjning eller deslige, skal det forvalteren på gården angives, som derpå råder bod og lader straffe dem, som har forset sig med træhesten en time eller to. Men forpagteren eller hans tjenere skal det ikke være tilladt at udpante nogen, ej heller at slå dem.«²⁴

Forpagtningskontrakten for Billesborg ladegård af 1728 4.3. siger tilsvarende, at det ikke er tilladt forpagteren og hans folk at begegne bønderne med pantning, hug eller slag, men deres forseelser skal angives til administrationens repræsentant.²⁵ Ligeledes siger en forpagtningskontrakt for Juellund fra 1748, at forpagteren eller hans folk ikke må overfalde bønderne eller deres tjenesteyende utilbørligt med hug eller slag; hvis bønderne forser sig, skal de efter andragende blive sat til rette og straffet.²⁶ Endelig hedder det i en forpagtningskontrakt for Glorup fra 1714, at bønderne skal straffes, hvis de ikke vil gøre deres arbejde, »men som jeg gerne ville, at hug og slag, hvorved anden tilfælde kunne fremvokse, kunne forbigås, skal de i stedet for pantes.«²⁷

Skønt de anførte kontrakter kun repræsenterer en forsvindende lille del af dem, der blev indgået, viser de utvivlsomt noget væsentligt. Godsejerne ville ikke udlevere deres bønder helt og holdent til forpagternes forgodtbefindende, de ville selv beholde en vis kontrol med, at forpagterne ikke udnyttede bønderne for stærkt, og gjorde deres vilkår for hårde.

Dette var næppe uden grund. Forpagterne sad i almindelighed for så store forpagtningsafgifter, at de måtte anstrenge sig hårdt, hvis de udover at bringe dem tilveje, selv skulle sikre sig et klækkeligt udbytte. De var derfor stærkt fristede til at udnytte bøndernes arbejdskraft så meget, det lod sig gøre.

Der blev fældet mange hårde domme over forpagtningsinstitutionen. C. A. Fabricius skrev således i 1784: »En del gårde og næsten de fleste er under forpagtning, og for at indbringe en des højere forpagtningssumma er man ofte nødt til, tid efter anden at bevilge forpagterne fordele, hvorved de fleste bønder må lide. Hvor mange ejer ej godser, som er letsindig og af et ukærligt hjerte, at de ej bryder sig om, eller føler den underhavendes nød og plage, at han er deres herre, som de må adlyde. Hvor mangan en køber ej et gods på spekulation og uddriver bønderne? Hvor mange for-

pagtere eller forvaltere bliver ej rige på bøndernes bekostning?«²⁸

Forpagterne kunne utvivlsomt bruge bønderne hårdt, selv om de ikke havde ret til at slå dem eller straffe dem på andre måder, og det er jo endda et spørgsmål, om kontrakterne på dette punkt blev overholdt. Der er imidlertid ikke fundet materiale til spørgsmålets besvarelse.

Derimod viser en sag fra Gl. Køgegård, at ridefogderne kunne tage deres opgave at være bøndernes beskytter imod forpagteren alvorligt. I 1723 anlagde forpagter Niels Sørensen på Gl. Køgegårds birketing sag mod ridefoged Lars Larsen. Forpagterens anklage gik bl. a. ud på, at ridefogden havde befalet bønderne ikke at lyde ladefogdens ordrer, medmindre denne kunne vise ridefogdens seddel til bekræftelse af dem, og dette gav bønderne frihed til at være genstridige. Et andet klagepunkt var, at de modvillige bønder aldrig blev straffet efter forpagterens angivelser. Den nye træhest står ganske umolesteret (ubrugt) hedder det bebrejdende.

Ridefogden svarede, at han ikke ville irettesættes af en forpagter, som overvældede ham med overflødige processer, fordi han ikke mod sin kontrakt måtte behandle bønderne, som det lystede ham. Hvis dette måtte ske, ville det slet ikke være nødvendigt at holde nogen foged på stedet. Derimod måtte man vente, at bønderne blev øde på kort tid, for Niels Sørensen stiledede mod bøndernes undergang, da han ville herske over dem som et herskab. Han var den første forpagter på Gl. Køgegård, der havde opført sig så ubilligt såvel mod bonden, som mod fogden. Men han, fogden, ville ikke lade Niels Sørensen fare frem mod bønderne videre, end kontrakten gav ham ret til.²⁹

TRÆHESTEN

Tugtelsesretten blev hovedsagelig udøvet gennem straffe med træhesten, hundehullet, den spanske kappe og prygl med stok, pisk, tyremie, de bare næver eller på anden måde, og hertil kom de mere sjældent anvendte halsjernet, pælen og den polske buk.

Forinden de enkelte straffemetoder behandles nærmere må det dog understreges, at herremændene ikke behøvede at bruge korporlige straffe for at tugte deres bønder; mange andre midler stod til deres rådighed.

Den mest almindelige straf var bøden. Herremanden kunne idømme sine bønder bøder for næsten en hvilken som helst forseelse. Særlig hyppigt blev de anvendt ved forsømmelser af hoveriet og ved ulovlig skovhugst. Bødernes størrelse kunne variere fra nogle skilling til flere rigsdaler. I almindelighed gik bøderne i herremandens lomme, i enkelte tilfælde blev det bestemt, at de skulle tilfalde sognets fattige. Kunne eller ville bønderne ikke betale bøderne, blev de i reglen omgående pantet; klæder, husgeråd eller andet blev taget fra dem og senere solgt ved auktion. Folk, der ikke kunne betale, og som der intet var at frapante, kunne få bøderne omsat til korporlige straffe.

En anden almindelig straf var ekstraarbejde. Dette blev navnlig anvendt ved hoveriforsømmelser. Udeblev folk fra hoveri, eller forrettede de deres arbejde dårligt, kunne de tildeles et større eller mindre antal ekstra hovdage, så de kunne oprette det forsømte. Ekstraarbejde kunne også tildeles under andre former og for andre forseelser. På Sorø akademis gods var det i nogle år almindeligt, at skovtyveri blev straffet med tvangsarbejde, som bestod i, at bønderne skulle sætte nogle favne stengærde.

Bønderne kunne også straffes med at blive sat ud af deres fæstegård »have deres fæste forbrudt«. Som tidligere nævnt skulle der ikke større forseelse til, før det kunne gå således. Undertiden fik de dog lov til at blive boende på gården mod at fæste pány, d. v. s. betale en ny indfæstning.

På nogle godser var det på visse tidspunkter imidlertid ikke nogen større straf for bønderne at blive sat fra deres gårde, fordi deres kår som fæstebønder var ovenud dårlige. Forvalter Ingstrup på Løvenborg skriver således i et brev af 1771 20.7. til Severin Løvenskiold, at der har været bryderi med hoveriet på Vognserup og Løvenborg godser; på Vognserup er uroen dæmpet ved at true nogle bønder med fæstets forbrydelse, men på Løvenborg måtte man lade bønderne pante, fordi det der »er noget mindre straf for en gårdmand at miste sin gård.«¹

I sidste halvdel af 18. århundrede havde herremændene også den mulighed at sætte folk, de af den ene eller anden grund var utilfredse med, i tugthusene for kortere eller længere tid. Det kunne gøres uden lov og dom og blev brugt en del, i hvert fald på Fyn.²

Selvom det næppe kan kaldes egentlige straffe, blev det ofte opfattet og følt, som om det var det, når en godsejer lod karle udtage til landmilitisen. »springe soldat«, eller når han lod en bondekarl eller husmand sætte på en øde gård, hvor fattigdom og elendighed var så godt som sikret på forhånd.

Endelig kunne herremændene tiltale bønderne »Ved lov og ret« d. v. s. ved herreds- eller birketing for forseelser, som var begået imod dem i egenskab af godsejere. Det var således ikke usædvanligt, at bønder, som havde forringet deres fæstegårde på jord, bygninger eller besætning, forsidet dem, som det hed, blev dømt til flere års tvangsarbejde »på nærmeste fæstning«.

Alt ialt havde godsejerne således ikke så ganske få muligheder for at opretholde orden og disciplin på godserne uden at gribe til korporlige straffe.

Træhesten er fuldstændig udryddet i Danmark. Den findes ikke længere på nogen herregård og end ikke på musæerne findes noget eksemplar. Kun på Herning musæum findes et lod, der på Sindinggård skal have været brugt til at hænge ved foden på den, der red træhesten. Dens udseende kendes dog fra enkelte billeder, beskrivelser og regnskaber. Den fandtes i flere former, men den sædvanlige synes at have været en planke på højkant, der hvilede på fire stolper. Til planken var føjet et hestehoved af træ, og den synes også at have haft en hale for fuldt at kunne give indtryk af at være en hest.

Man har almindeligvis antaget, at træhesten kom her til landet under trediveårskrigen som en soldaterstraf, der så efterhånden blev taget i brug i det civile liv. Imidlertid havde den nået Danmark før trediveårskrigen. I Stjernholm lens regnskab for 1618 findes medlem udgifter til tømmerarbejdet anført: »en hest af træ blev opsat til at straffe soldater og andre med, som sig modvillig anstillede.«³ Træhesten er altså nok oprindeligt blevet brugt her i landet som en soldaterstraf, men den har ikke været forbeholdt soldaterne alene. Hvad »andre« omfatter, er uvist; måske slottets og ladegårdens tyende, men det er ikke udelukket, at det også indbefatter bønderne.

Vidnesbyrden, såvel om træhestens eksistens som om dens brug, er imidlertid sparsomme fra denne tid. 1630 brugte man en træhest i Odense til straf for soldaternes forseelser.⁴ 1632 findes den på Silkeborg slot, idet der er indkøbt 5 store spiger til at slå dens hoved fast med.⁵ Det følgende år er træhesten i brug på Varberg slot; en afsat degn må ride den, men det hedder sig, at lensmanden Mogens Gyldenstjerne også lod bønderne ride den.⁶

I årene 1646-50 blev træhesten flittigt brugt på Bornholm. Øens lensmand Ebbe Ulfeld indrømmede selv, at han havde brugt den som straffemiddel for bønderne. Hans foged, Lars Kok på Samlegård, havde også ladet de 7 bønder, han havde under sig, ride træhesten. Den kommission, der var blevet nedsat til at undersøge og dømme om forholdene på øen, bestemte, at han selv skulle sidde i hullet eller på træhesten lige så mange dage, som han havde ladet bønderne gøre det.⁷

Også på Holbæk len blev der i disse år anskaffet en træhest for at holde bønderne til lydighed.

Det må bemærkes, at træhesten før 1660 således udelukkende findes og bruges på lenenes ladegårde og i købstæderne, der er hidtil ikke fundet et eneste eksempel på, at den har været brugt på adelsgodserne. Kronen har således æren af at have indført træhesten og brugt den i lange tider før den kom til de private godser.

Heller ikke fra de første årtier efter 1660 kendes noget konkret eksempel på, at træhesten er blevet omtalt på private godser, men den omtales i en bondevise Rusticus Queribundus fra 1668. I digtet siger bonden bl. a.

Svarer jeg et enest ord,
regnes mig det som et mord,
straks de mig mon nappe,
hen i halsjern må jeg gå,
træhest må jeg ride på,
drage spanske kappe.

Derimod blev træhesten stadig brugt på krongodserne. På Falster, som blev dronning Sophie Amalies livgeding, kan den følges nogenlunde kontinuerligt. I 1673 klager amtsskriveren over, at bønderne var forsømmelige med at betale deres gæld, han mener derfor, at det bliver nødvendigt, at de sættes i hullet og på træhesten nogle dage, så de bliver villige til at yde, hvad de skal⁸. Nogle år senere, i 1678, bliver en skovløber, hans medhjælper og to bønder straffet med hul og træhest, fordi de har været forsømmelige med grøftegravning⁹. Skovtyveri blev i denne tid almindeligvis straffet med 4 dage i hullet og 3 dages ridt på træhesten med tre timer hver dag, de gamle og svagelige skulle dog slippe for hesten.¹⁰ Da bønderne i 1681 havde opbrudt nogle ærteagre, skulle de straffes med hullet eller på anden måde; det ordnedes dog således, at de fik lov at beholde de opbrudte agre, og amtmanden udtalte ved den lejlighed, at bønderne gerne red træhesten for at få lov til det.¹¹

Træhesten og hullet blev anvendt for mange andre forseelser; to mænd måtte således ride træhesten i 1694, fordi de havde overtrådt en bys vedtægter ved at beholde en bøde for sig selv, og samme straf fik en bonde, som i 1699 overfaldt en anden på gadestævne. Den hårdeste straf tilfaldt en mand for ulovlig skovhugst; han fik 14 dage i hullet med ridt på træhesten hver dag.¹²

På de øvrige krongodser har den også været i brug. Under livgardens voldsomme regimenter på Møen måtte tre mænd således ride træhesten på Stege torv, efter at de havde siddet i fængsel og desuden var blevet pryglet i ridefogdens gård.¹³ To bønder under Vordingborg distrikt blev i 1702 straffet med træhest, fordi de sammen med en del andre bønder havde protesteret mod at udføre noget hoveri og ved den lejlighed havde været de mest stridige og formænd i tumulden.¹⁴

Nu, efter 1700, møder man de første eksempler på træhestens brug på de private godser. Dette behøver ikke at betyde, at den ikke har været brugt her tidligere, men at det enten ikke er blevet overleveret, eller at man endnu ikke er stødt på overleveringen. 1703 klager en bonde fra Svanholm gods, hvis ejer var Christian Ahrenstorff, over, at bønderne blev bebyrdede med umådeligt hoveri og med mange ulidelige rejser, og de blev straffede med hug og slag, træhesteriden og i mangfoldige måder ilde mishandlede.¹⁵

Samme år var træhesten i brug på Gaunø. Nogle bønder, bl. a. en Peder Offersen fra Basnæs, var tilsagt til at møde i Slagelse for at hente nogle stude, som ridefogden skulle købe der. Da de ikke mødte, havde ridefogden med herskabets billigelse idømt dem »en ikkun ringe straf«, nemlig at ride på træhesten, mens de havde fortjent en langt større, fordi de havde tilføjet herskabet stor skade, idet studene havde været billige; men fogden turde ikke købe nogen, fordi han ikke kunne få drevet dem hjem. Samtlige bønder måtte på hesten. Om Peder Offersen hedder det imidlertid, at han ikke alene før, men også efter at han var kommet på hesten, brugte mange trodsige og unyttige ord, ikke alene mod herskabet, som han ikke ville anse for et godt og fuldkomment herskab. Han havde også sagt, at det var første gang, han red på træhesten, og han ville flå den levende, som var årsag til denne straf. Ridefogden følte hans udtalelser som trusler, og Peder Offersen blev dømt til at stille ridefogden en kaution for, at han ikke ville hævne sig på ham.¹⁶

1707 havde to tjenestekarle hugget ulovligt i Gisselfelds skove, processen mod dem blev imidlertid frafaldet, mod at de begge blev straffet med træhesten på Holmegård.¹⁷ En bonde under Gl. Køgegård blev 1724 straffet med træhesten, fordi han havde tilegnet sig et læs hø fra godsejeren.¹⁸

Eksemplerne viser, at træhesten nu fandtes på nogle herregårde, og at den blev brugt nu og da. Rimeligvis har den været på mange andre herregårde og også blevet brugt der. Men det kan ikke konstateres på hvor mange og hvor meget.

Visse ting tyder på, at man i hvert fald nogle steder ikke gjorde særlig megen brug af den. Det var således reglen, at der på landmilitens eksercerpladser skulle være en træhest til at straffe gen-

stridige bønder, men 1725 hedder det, at træhestene mange steder er rådne og ubrugelige, og på en del eksercerpladser er der aldeles ingen, hvorfor der påbydes at forfærdige nye træheste.¹⁹ Et par år efter hedder det fra det store Vordingborg rytterdistrikt, at man overhovedet ikke har en eneste træhest på hele distriktet. Regimentsskriveren finder dog dette galt og forelægger sagen for sessionen: »Det forefalder ofte, at enten bønder eller andre, som enten udi et eller andet tilfælde måtte forse (sig), hvilket med en liden mådelig straf kunne afsones og dog give afsky iblandt dem, men som herved steden er mangel på instrumenter, som til sådant brug fornøden er såsom træhest, spansk kappe og deslige ting.« Så foreslår han, at han sådanne instrumenter må forfærdige, »hvorved da adskillige - som desværre findes altfor mange hårdnakkede og modvillige - undertiden kunne vorde bragt til skikkelighed og lydighed, og ellers nu formedelst mangel af sådanne, hengår uden straf, hvorved stor konsekvens forårsages.« Sessionen svarede, at spansk kappe og træhest måtte være nødvendige i et sådant distrikt, og at rentekammeret ville bevilge de nødvendige midler til at anskaffe en spansk kappe, en træhest og en fedel, »der kan være nogen til straf og andre til afsky.« Til træhesten måtte man tage af det tømmer, der fandtes hos regimentsskriveren, og det skulle være: en egeplanke, 5 alen (lang) og fire tommer tyk, to stolper hver 5 alen lange og fire løsholter på tre alen hver til stiver. Konstruktionen af denne træhest synes således at skulle afvige noget fra det sædvanlige. Træhesten skulle stilles, hvor amtmanden fandt det bedst.²⁰

Ligesom rentekammeret gerne bevilgede tømmer til en ny træhest, anså man åbenbart i almindelighed på de højeste steder træhesten for et særdeles nyttigt redskab, og man betænkte sig ikke på at give anvisning på dens brug. I skovforordningen for Danmark af 1733 26.I. blev det om straffene fastsat, at de i almindelighed skulle bestå i bøder, men de, som var uformuende, så de ikke kunne betale bøderne, skulle straffes på kroppen efter forseelsens beskaffenhed med træhest, spansk kappe, nogle dages fængsel på vand og brød eller med arbejde på nærmeste fæstning eller i Bremerholms jern.

At træhesten således nød myndighedernes bevågenhed, kan

utvivlsomt have bidraget såvel til dens udbredelse som til dens større brug.

På Vordingborg rytterdistrikt synes den nye træhest dog ikke at være blevet brugt særlig hyppigt. 1733 rider en bonde træhesten 6 dage i træk, mens han sidder i tårnet, og 1738 måtte nogle unge mennesker fra Kalvehave, der havde forset sig ved at fejre pinsen på utilbørlig vis, sidde to-tre dage i tårnet og daglig enten ride træhesten eller bære den spanske kappe. I mange år derefter høres intet om dens brug på distriktet, men et inventarium fra 1748 viser dog, at den findes. Først i 1774 forlyder atter noget om den, idet nogle bønder for skovtyveri måtte sidde i tårnet og ride hesten.²¹

Fra de private godser er efterretningerne om træhestens brug heller ikke mange. En 70 årig bonde under Jomfruens Egede kom i 1731 i restance med nogle skatter. Godsejeren, kaptajn Nikolaj Espen Poulsen, lod ham derfor hente til gården og sætte på træhesten. »Hvilken han nogle dage i rad og mange timer om dagen udi den strengeste kuld og vinter skal have måttet ride og imidlertid om natten siddet i arresten på Egedegård uden at nyde nogen forplejning.« En dag faldt bonden ned af hesten, hvorefter han først fik bundet klodser af træ og siden jernkugler til fødderne. »Hvorudover den gamle mand omsider i arresten har spyttet og siden udi slæden på hjemvejen opkastet blod, da han endelig ved hjemkomsten er blevet båret magtesløs ind, hvorpå han nogle dage derefter ved døden skal være afgangenen.«²²

Dette er et af de få eksempler på, at et ridt på træhesten har kostet de pågældende livet. Mandens høje alder, kulden og opholdet i hullet uden mad og drikke har sikkert været medvirkende til hans død, men de mange timer daglig på hesten med store vægte ved fødderne har rimeligvis været det afgørende.

Året efter blev en bonde under Højstrup pryglet voldsomt af forvalteren Eggert Friborg på Vemmetofte, fordi han nægtede at tage tjeneste, hvor forvalteren forlangte det. På et eller andet tidspunkt under afstraffelsen blev han sat på træhesten. Ifølge vidneudsagnene sagde han da: »Så skulle forvalteren have gjort ved mig før, så havde jeg haft mine lemmer og mit helbred ved magt.« Han regnede således træhesten for en lempeligere straf end pryglene. Nogen tid efter, at han var blevet pryglet, døde han, og

der blev anlagt sag mod Friborg, for at han skulle have været skyldig i bondens død. I dommen, ved hvilken Friborg blev frikendt, hedder det, at han i den korte tid, han var på træhesten, ikke fik nogen ulovlig eller utilbørlig behandling, som kunne skade ham på liv eller helbred.²³

Fra Giesegård og Spanager, hvor brug af træhesten var anvist i instruksens, berettes om træhestens brug i enkelte tilfælde. I 1744 meddeler Frederikke Augusta Schack, at en bonde, Hans Mogensen, har hugget i overdrevet, og han måtte som straf ride træhesten en god time. Det gjorde hende ondt, at det skulle træffe ham, »som jeg for sin frimodighed og gode håb at kunne af Gud hjælpes elsker.« Men han måtte straffes, for at forordningen (sagtens forbud mod hugst i overdrevet) kunne overholdes for fremtiden. Samtlige bymænd havde bedt for hans fritagelse, men Steffen turde ikke lade ham slippe.

Det følgende år skriver komtesen: »Det skarn og liderlige hund, Hans Jørgensen, der tilforn forsad den gård i Vemmendrup, som Lars Hansen, der måtte betale hans pådragne restance, nu med bebrøvelse og elendighed besidder, og nu tjener hos Lars Rasmussen i Assendrup, pløjede så ondt og liderligt.« Fogden Helt befalede ham at pløje bedre, men han nægtede det. Helt slog ham så, men han slog igen og gav »ham en god skrup over hånden med plovstaven.« Helt klagede over denne medfart til Frederikke Augusta Schack, der ikke fandt det rådeligt at lade Steffen prøve på at straffe ham, så længe han var sammen med de andre bønder. Hun foreslår, at man derimod skal fange ham ved nattetider og give ham så mange tørre hug, som han kan tåle »uden lemmers læstelse« og lade ham ride to timer på »Eselen«, træhesten, og derefter stå to timer i halsjernet, »som bønderne holder for en forsmædelig straf.«

Senere skriver Frederikke Augusta Schack, utvivlsomt med hentydning til denne lejlighed, at Hans Jørgensen sad en halv time på hesten, hvad der efter hendes mening var alt for lidt, idet hun tilføjer: »Går dette lige så, bliver af to et af: enten folkene gør ungefær, så meget de vil, eller og sker der en ulykke.«²⁴

I 1749 meddeler ridefoged Müller på Giesegård, at en bonde, Hans Olsen i Gjørlev, har forset sig (rimeligvis med skovtyveri) og han fortsætter: »Han er langtfra ikke af de sletteste i tilstand og heller

ikke en slet bonde, bør derfor straffes på kroppen med at sidde to gange to timer i hullet og daglig i de to dage ride træhest i to timer.«²⁵

På Juellinge i Stevns herred blev træhesten også anvendt i disse år. Jakob Skotte fra Karise vidnede i 1746 i en sag mod forvalter Saabye, at deres søn for tre år siden under en hård afstraffelse bl. a. havde måttet ride træhesten.²⁶

To karle under Skjoldenæsholm blev 1748 dømt til træhesten for opsætsighed mod ladefogden.²⁷

Fra Jylland foreligger kun få eksempler på træhestens brug. En bonde, Christen Jensen, på Ulstrup gods, skældte i 1766 ridefogden Søltoft ud, og forsøgte også at slå ham. Ridefogden foreslog, at bonden som straf skulle ride træhesten nogle gange, sidde på vand og brød nogle dage, give en mulkt til de fattige og gøre afbigt i folks påhør. Godsejeren resolverede imidlertid, at han skulle prygles af to karle over en knippe halm og ride træhesten en timestid en dag, når vejret var godt.²⁸

I 1768 skrev Chr. Hincheldey til Orupgård til amtmand L. C. von Oertz, at nogle af hans bønder var rejst til København for at klage over ham; han bad derfor amtmanden om tilladelse til at lade en af disse, Jens Jacobsen, ride træhesten en time, da det var langt lettere for bonden at ride træhesten derhjemme end ride sig selv og sin hest træt i 14 dage (på vejen til København).

Amtmandens svar foreligger ikke, men det forekommer ejendommeligt, at en godsejer spørger om tilladelse til at sætte en bonde på hesten.²⁹

Om et ridt på træhesten med et vist humoristisk skær over sig fortæller forvalteren Niels Lange på Fuirendal i 1780. En bonde, Ole Nielsen i Spjellerup, var kommet op til ham og forlangte hjælp til en hest. Da forvalteren nægtede ham det, brugte han studse ord og greb fat i ham. Niels Lange tilkaldte hjælp, men de havde svært ved at få bugt med bonden. Omsider fik de ham dog slæbt ud og sat på træhesten. »Men,« skriver Niels Lange, »så snart jeg vendte mig, da jeg ikke kunne blive hos ham for grove ord, han for alle folk på gården udøsede over mig, stod han af hesten og gik hen til tærskerne, hvorfor jeg måtte lade ham gå for ikke

at underkaste mig større fortrædeligheder, som i ærgrelse let kunne ske.«³⁰

Brevet lader ingen tvivl om, at dette ridt på træhesten så afgjort er blevet en fiasko for forvalteren og på det nærmeste en triumf for bonden, som ikke lod sig ydmyge af straffen, men først skræmte Niels Lange væk med sine grovheder og derefter selv sprang ned af hesten.

Endnu op i 1780erne var træhesten i brug. Fem mand under Sorø akademi, som i 1782 havde nægtet at foretage en hovrejse til Korsør, skulle hver ride en time på træhesten, og hedder det »disse har i går udstået denne straf.«³¹

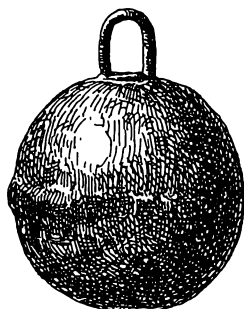
Udover disse tilfælde, hvor træhestens tilstedeværelse og brug er vel afhjemlet, foreligger adskillige beretninger om træheste og træhesteridt, som sandsynligvis er rigtige, men hvor tidspunktet og de nærmere omstændigheder ikke er kendt.

Fra Rønnebæksholm fortælles således, at Magnus von Bering-skiold, der ejede gården 1778-81, ofte var voldsom mod bønderne, og det værste, han fandt på mod dem, var, at han lod en møller ride træhesten. Hans frue fandt det også for galt og gik i forbøn for mølleren, så hans straf blev afkortet.³²

På Elvedgård skal den første træhest være anskaffet af oberst U.F. v. Brüggemann, som ejede gården 1719-35.³³ En bonde under Egeskov måtte 1725 ride træhesten på grund af ulovlig skovhugst.³⁴

Mens Axel Rosenkrantz ejede Søbysøgård (1755-1802) blev træhesten i ladegården hyppigt benyttet, og der fortælles, at han lod skinker eller sten binde til rytternes ben, for at de skulle sidde tungere.³⁵

C. Christensen Hørsholm fortæller om en herremand - da han ikke nævner hans navn, har han rimeligvis ikke kendt det: - der, såsnart han så en bonde i sin borggård, plejede at råbe til sine tjenere: »Sæt ham på hesten, den flegel,« og trods mandens øjensynlige skade på forstanden, måtte bonden dog ride træhesten. Her er vi åbenbart ude i det meget usikre.³⁶ Den landøkonomiske forfatter O. Olufsen, der i 1827 skrev om træhestens brug, siger, at mange rimeligvis endnu mindes at have set træhesten stå ved herregårdene. Han nævner dog kun et eksempel på dens brug: at

*Lod, der menes brugt til at bænge ved fødderne
af en rytter på træhesten.*

Fra Sindinggård ved Herning. Herning musæum.

en herremand i Ålborghus amt, som ellers skrev bøger om bondens slette forhold, skulle have ladet en bondekone ride træhesten.³⁷

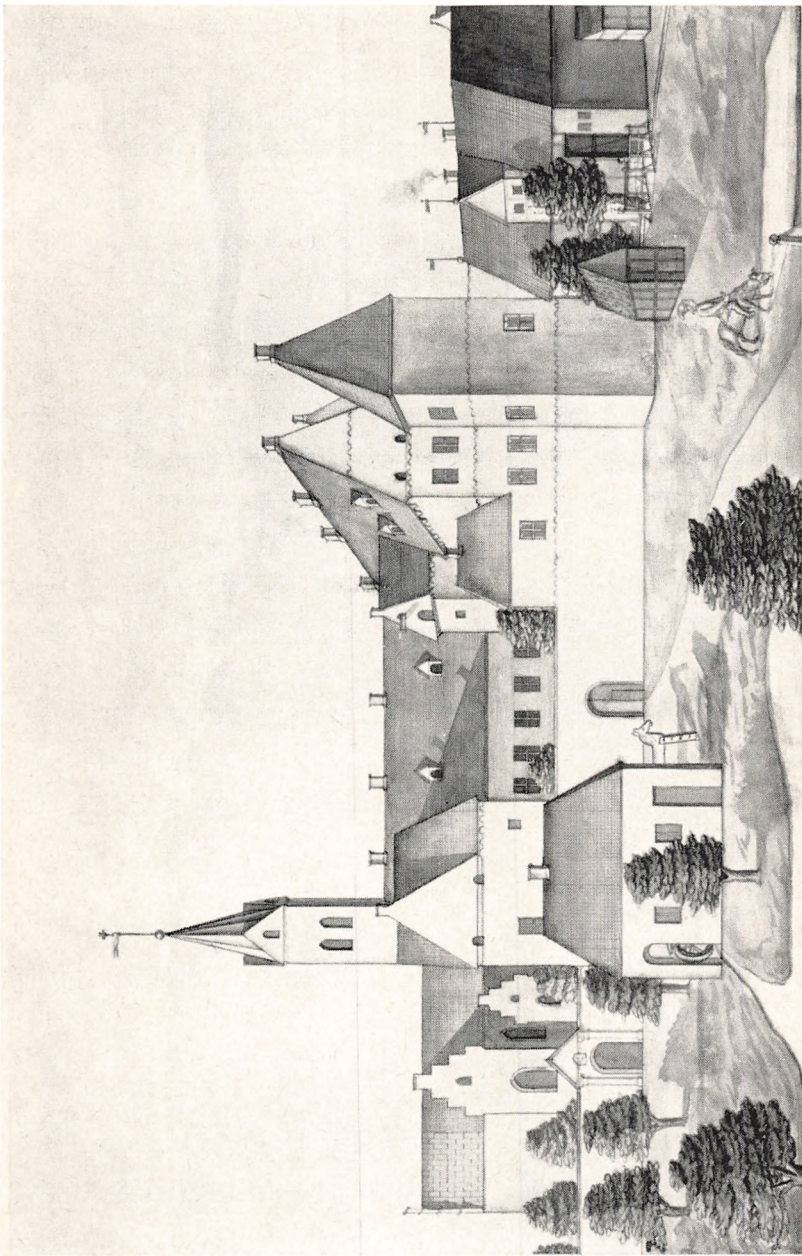
Om træhestene i Salling fortæller Ove Malling (f. 1746), der tilbragte sin barndom på herregården Astrup, at hans fader, Peder Malling, lod gårdens træhest nedbryde så tidligt, at han ikke kunne huske at have set den. Derimod fandtes træheste på nabogårdene, men de blev kun brugt yderst sjældent eller slet ikke.³⁸

Hertil kommer nogle erindringer om træhesten i almindelighed. O. F. C. Rasmussen fortæller således, at en mand, der levede endnu i 1860erne, som barn på Gisselfeld ofte havde set folk gå i den spanske kappe, og han havde også set træhesten, men aldrig, at den blev brugt. Hans forældre havde derimod ofte omtalt det.³⁹

Tilsvarende hedder det hos N. Rasmussen Søkilde, at adskillige gamle kan mindes at have set træhesten og stokken på herregårdenes lofter, og de kan fortælle, hvorledes deres bedsteforældre for det ene eller det andet havde måttet ride den skarpe fjæl.⁴⁰

Nogle træk om træhestens brug er bevaret i folketraditionen; sandsynligvis ligger der virkelige begivenheder bag disse beretninger, men man kan ikke se bort fra, at de er ændrede i tidens løb og sagtens dramatiseret en del.

Fra Hornsherred fortælles således, at en bondekarl, Anders Larsen Knop, i 1785 nægtede at tage en forsømt bondegård i Mandrup i fæste. Han blev sat på træhesten i Selsøgård og måtte omsider love at tage gården; da han kom ned igen, sagde han atter nej, men

Herregården Dronninglund i Vendsyssel o. 1750. Bag det lille hus i forgrunden ses hoved og forkrop af træhesten. Dette synes at være det eneste billede af en træhest ved en herregård. Efter Frederik V.s Atlas i Det kgl. bibliotek.

måtte så på hesten igen, og resultatet blev, at han tog gården. Herskabet stod på trappen, kommanderede og godtede sig over karlens pinsler. Til dette kan bemærkes, at der i 1785 ikke boede noget herskab på Selsø.⁴¹

Om træhesten på Tjele fortælles, at den også blev benyttet til bønderne på Randrup, da man ikke havde træhest der; man holdt imidlertid op med at bruge den, da en røgter var død dagen efter, at han havde redet på den. Heller ikke på Lundbæk havde man træhest, men der lod man bønderne ride på ladedøren i stedet for. Mads Møller på Krumstrup lod bønderne ride træhesten om aftenen, hvis de havde forset sig om dagen; her havde man også en træhest ved kirken, hvor bønderne måtte ride om søndagen til skam for alle folk. Modstand mod at ride hesten fortælles der sjældent om; en mand på Sødal skulle dog have slået træhesten der i stykker med en kæp, og en stærk karl, der red træhesten på Lerchenfeld, slog først hovedet af den med sin knyttede hånd, stod derpå ned af den, tog et stort træ, brækkede det midt over og slog hesten i stykker med det. Siden den tid kom ingen til at ride træhest på Lerchenfeld.⁴²

Til dette kan føjes enkelte efterretninger om nogle træhestes eksistens eller endeligt.

Løvenborg fik så sent som 1787 en ny træhest.⁴³ I 1775, da grev Johan Ludvig Reventlow arvede Brahetrolleborg, fandtes her såvel træhest som skampæl. Han lod straks bønderne ødelægge begge dele.⁴⁴ Træhesten på Krumstrup blev i 1791, efter at gården havde fået ny ejer, slået til pindebrænde.⁴⁵ En tilmuret kælder på Store Restrup, der blev åbnet o. 1910, viste sig at indeholde en træhest; den blev straks slået i stykker.⁴⁶ Ligeledes fandtes der længe en træhest og et halsjern på Villestrup, og på Boller havde man endnu i 1895 bevaret træhesten og gabestokken, men de er senere forsvundet.⁴⁷

Det anførte løser på ingen måde problemerne omkring træhesten og dens brug. Hvad dens udbredelse angår, er den, når alle meddelelser om dens tilstedeværelse tages i betragtning, konstateret på 50 - 60 len, krongodser og private godser, og eksemplerne på dens brug er endnu færre, i det overanførte er der kun tale om ca. 30 sikre tilfælde.

Hvor meget kan man slutte ud fra disse beskedne tal?

Der er allerede gjort rede for, at man ikke kan vente, at det bevarede kildemateriale vil give tilnærmelsesvis nøjagtig besked om det, der er foregået på disse områder, og der er også sagt, at kun en brøkdel af det bevarede kildemateriale er gennemgået, de fundne tal må derfor utvivlsomt øges. Spørgsmålet er blot, hvor meget?

Sandsynligvis har der i en kortere eller længere årrække været træhest på de fleste sjællandske og lollandske godser, og den har også haft en vis udbredelse såvel på Fyn som i Jylland, selvom vi herfra hører beretninger om herregårde, der ikke havde nogen træhest.

At en træhest fandtes på en herregård var imidlertid ikke ensbetydende med, at den blev brugt, endsiige, at den blev brugt flittigt. Eksemplet fra Gl. Køgegård viser, at den godt kunne få lov at stå ubrugt. Med hensyn til træhestens brug står vi derfor endnu mere usikkert end med hensyn til dens udbredelse.

Kun på eet eneste gods, Sorø akademi, kan man følge dens anvendelse gennem en længere årrække. Det er dog ikke den fulde brug, vi kender, men kun dens brug som straf for skovtyveri.

I Sorø akademis godsarkiv findes for årene 1737 - 85, altså for 48 år, en fortegnelse over de straffe, der tildeltes bønderne for ulovlig skovhugst og skovtyveri.

Denne fortegnelse omtaler forskellige straffe, foruden træhesten, straf i hundehullet, straf med den spanske kappe, forskellige former for ekstraarbejde som straf og endelig bøder. Det vil næppe være muligt at føre bevis for, at straffelisten er fuldstændig, men den gør afgjort et pålideligt indtryk.

Træhesten blev i disse 48 år i forbindelse med skovtyveri brugt som følger:

- 1737. Samtlige Gyrstinge mænd skal i tre dage ride træhesten daglig i 4 timer.
- 1738 - 39. Anvendes den ikke.
- 1740. 1 mand 4 dage a 1 time daglig. 1 mand 8 timer ialt, dagens antal er ikke angivet.
- 1741. 1 mand i 14 dage, 1 time daglig.
- 1742. Anvendes den ikke.
- 1743. 5 mand 4 dage a 1 time daglig. 1 mand 4 dage a 4 timer daglig. 3 mand 3 dage a 1 time, 6 mand 2 dage a 1 time.

- 1744 - 65. Anvendes ikke.
 1766. 1 mand 2 timer.
 1767. 1 mand 3 dage a 1 time.
 1768 - 70. Anvendes ikke.
 1771. 1 mand 8 timer, 3 mænd 4 timer, 2 mænd 2 timer.
 1772. 1 mand 2×2 timer.
 1773. Anvendes ikke.
 1774. 2 mænd a 2 timer.
 1775. Anvendes ikke.
 1776. 1 mand 6 timer.
 1777 - 85. Anvendes ikke.⁴⁸

Oversigten viser, at træhesten er blevet brugt i 10 af 48 år, og 26 mænd samt Gyrstinge mænd har måttet ride den. De fleste af dem flere gange og ofte flere timer i træk, så den ialt har været i brug ca. 110 gange, ialt ca. 150 timer. Da Sorø akademis gods i denne tid omfattede ca. 300 bøndergårde, er det altså kun en ringe procentdel af samtlige bønder, der i løbet af de 48 år kom på træhesten for skovtyveri.

Som det fremgår af det foregående, blev træhesten på Sorø akademis gods også anvendt for andre forseelser end skovtyveri. Om denne anden brug har vi imidlertid kun eet vidnesbyrd. Der er dog måske grund til at antage, at når træhesten så sjældent blev brugt som straffemiddel for skovtyveri, blev den også brugt forholdsvis sjældent for andre forseelser .

Det er således kun få og ret usikre slutninger, man kan drage ud fra Sorø-materialet, og alligevel repræsenterer Sorø akademi et materiale, der rent talmæssigt overgår samtlige andre hidtil kendte vidnesbyrd om træhestens brug.

Endnu et par ting, der tyder på en forholdsvis sjælden brug, kan nævnes. I to landsdele, hvis historie er godt udforsket, er der så godt som intet fundet om den. Carl Klitgård, der har gennemgået kilderne til Vendsyssels historie med så stor grundighed, siger, at træhesten vel fandtes i Vendsyssel, men at den åbenbart blev brugt meget sjældent; da han ikke nævner noget konkret eksempel på dens brug, betyder det rimeligvis, at han aldrig har fundet noget. Det samme gælder for Langelands vedkommende; V. Lütken, som

har drevet dybtgående studier i Langelands historie, har fundet træhesten i brug een gang, men det var i Rudkøbing; han har aldrig fundet den anvendt mod bønderne.

Dette udelukker selvfølgelig ikke, at træhesten på en eller anden herregård i en eller anden periode har været brugt meget, traditionerne fortæller som nævnt derom, men beviserne for det er endnu ikke fundet.

Hvad angår træhestens karakter som straf, er der ingen tvivl om, at den tilsigtede en dobbelt virkning. Den skulle tilføje ofret et vist mål fysisk smerte, men den skulle desuden - og det har måske endda været dens væsentligste formål - virke beskæmmende. Det skulle utvivlsomt være en skam at ride træhesten, en straf, der selvom den ikke ramte en mand på hans ære så dog i nogen måde på hans omdømme.

En mand, der sad og dinglede på det groteske stillads, skulle vel efter hensigten virke komisk på tilskuerne, ligesom ved en række andre straffemetoder: den spanske kappe, halsjernet, fedlen o. s. v., skulle delinkventen være til offentlig spot og spe.

I det foregående er der flere ting, som peger i denne retning: Bønderne på Spanager, der alle går i forbøn for, at en anset mand kan slippe for denne straf. Frederikke Augusta Schacks udtalelse om, at bønderne anser halsjernet og træhesten for en forsmædelig straf, og Gaunøbondens raseri, da han første gang er kommet på træhesten.

Dens karakter som beskæmmende straf har rimeligvis også medvirket til, at den blev brugt med et vist mådehold; hvis det blev en altfor sædvanlig foreteelse, ville det beskæmmende være gået af den.

Som fysisk straf blev træhesten åbenbart regnet til de mere lempelige. I ridefogedinstrukserne blev den anbefalet fremfor prygl, sandsynligvis fordi man regnede med, at chancen for, at bønderne skulle tage varig skade af den, var mindre end ved prygl. Adskillige gange omtales den da også som en lempelig eller ringe straf.

Der er dog ingen tvivl om, at den også kunne gøres hård i rent fysisk henseende, dels ved at ridtet blev langvarigt, dels ved at der blev bundet tunge vægte til rytterens fødder, ligesom fjælens større eller mindre skarphed måtte spille en rolle. Vejret under eksekutionen har også betydet noget. Når den gamle bonde på Jomfruens

Egede døde efter ridt på træhesten, har den hårde kulde sandsynligvis været stærkt medvirkende til det, mens det på den anden side vidner om en vis omsorg for ulstrupbonden, at han skulle ride træhesten en dag med godt vejr.

Foruden bonden fra Jomfruens Egede kendes kun et enkelt tilfælde på, at en bonde er død efter ridt på træhesten. Det skete på eksercerpladsen ved Kirke Såby under en øvelse med landmilitsen i 1728, så det her drejede sig om en militær straf. Bonden, som hørte under Bistrup gods, var sat på træhesten »med så megen tyngsel ved hans ben, at han kort tid efter, om ikke straks efter, at han er nedkommen, skal være død.« Dødsfaldet fik godsinspektionen til at kræve en nøjere underretning om sagen. »Thi et menneskes voldsomme død er af større betydenhed, end det kan lades upåtalet, og straffens måde er af konsekvens ikke alene for magistraten, men endog for alle proprietærer, hvilken den ene med den anden har altfor stor besværlighed med at bringe folk til veje, at de på sådan måde skulle omkomme.«⁴⁹

DEN SPANSKE KAPPE

Den spanske kappe hører ved siden af træhesten til de berygtede tugtemidler. Den nævnes ikke sjældent såvel i den ældre litteratur, således i *rusticus queribundus*, som i litteraturen fra reformtiden, men om dens anvendelse foreligger endnu mindre end om træhestens.

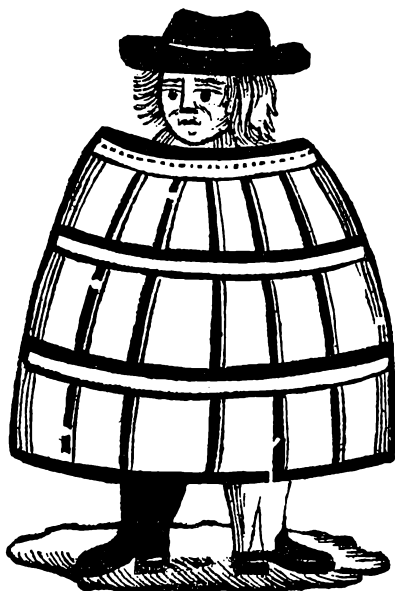
Kappen bestod af en tønde, i hvis bund der var skåret et hul, og den blev benyttet ved at hænges omvendt over delinkventen, så denne stak sit hoved op gennem hullet, mens hans krop og arme var omsluttet af tøndens. Iklædt denne tønde skulle ofret så vandre omkring i længere eller kortere tid. Det har næppe været behageligt at gå med tøndens, men den egentlige hensigt med straffen var utvivlsomt, at den skulle virke beskæmmende. Den var åbenbart og synes også at være regnet for en mildere straf end et ridt på træhesten.

Den spanske kappe dukker op nogle år før træhesten. I 1605 skriver Christian IV, at nogle bønder fra Frederiksborg og Kronborg len har vist sig modvillige med at møde med heste og vogne, når de blev tilsagt, og da de bliver forarmede ved at bøde med penge, skal de fremtidig i stedet for straffes med spansk tønne og med tårnet.¹

Også for den spanske kappes vedkommende er det således hos kronen, man først hører om dens brug, men rimeligvis har den været brugt lige så tidligt og måske endda før af en adelsmand, nemlig af den utvivlsomt sindssyge Sigfried von Rindschatz på Herningsholm. Blandt de mange forbrydelser, han blev anklaget for i årene 1603 - 1614, var bl. a., at han havde ladet en tjener sætte i den spanske kappe, ladet ham ligge i kappen en lang vinternat og ladet ham i kappen hejse op i en bjælke; denne kappe synes efter den brug, der er gjort af den, at have været konstrueret noget anderledes end de senere kendte.²

Derefter forlyder der ikke noget om kappens brug i lange tider, udover at den nævnes i et regnskab fra Silkeborg slot 1632 - 33, da

der blev købt 5 pund jern til at beslå den med. Først i det 18. århundrede dukker den op igen. 1715 blev en bonde under Bistrup gods, der havde slået armen i stykker på en anden bonde, straffet med at gå en tingdag med kappen, andre til eksempel, og 1725 fik en fæster under Bistrup, der ikke kunne betale nogle bøder, samme straf.³

Bonde i spansk kappe.

På rytterdistrikterne havde man i reglen en spansk kappe, jvnfr. forholdene på Vordingborg distrikt 1727. På Kronborg rytterdistrikt dømte man ikke sjældent bondekarle til at gå med den spanske kappe, når de havde forset sig med lejermål.⁴

1733 anvises som tidligere omtalt spansk kappe til straf for skovtyve, der ikke kan betale deres bøder. Kappen nævnes som anført også nu og da i ridefogedinstrukserne, men om dens brug på godserne forlyder der kun lidt. 1734 må en kusk på Vemmetofte bære den, fordi han havde udvist grovhed mod visitererne.⁵ Et par gange i 1767 og 1778 anvendes den på Sorø akademi som

straf for ulovlig skovhugst. 1767 skal synderen bære den gennem Sorø's gader, 1778 skal han bære den 1 time.⁶

1779 sad to bønder fra Nørre ladegårds gods fængslet for oprør m. m. Fængslet knækkede omsider deres trods, og de fremlagde skrivelser, hvori de erkendte, at de havde forset sig groveligt mod deres herskab med usandfærdige klager. De bad yderligere om forladelse og om at måtte blive fritaget for deres velfortjente straf, og de tilbød til sidst at betale 2 rigsdaler til sognets fattige og at bære den spanske kappe en dag i Nykøbing. Tilbudet blev modtaget, og samme dag måtte mændene vandre op og ned ad Nykøbings gader med tøndene over skuldrene.⁷

Mens kammerråd Johan Neergård var forvalter på Gisselfeld, blev den spanske kappe brugt her. Tre af Vester Egedes bønder måtte i 1783 bære den til straf og advarsel for begåede skovtyverier, den ene af dem 3 dage i træk og 1 time hver dag, og i 1784 måtte en anden bonde gå med den 1 time.⁸

Det anførte fortæller egentlig kun, at man på nogle herregårde har haft den spanske kappe og undertiden brugt den. Men videregående slutninger om dens udbredelse og brug tillader dette spinkle materiale ikke.

DEN POLSKE BUK OG ANDRE STRAFFEMIDLER

Foruden træhesten og den spanske kappe fandtes en række andre strafferedskaber. Om disse er vor viden imidlertid endnu sparsommere end for de førstes vedkommende.

Det mest berygtede af disse var den polske buk, der blev brugt som militærstraf. Som straf for bønder kendes kun et eneste sikkert tilfælde, fra Vestervig kloster i 1722, hvor den blev brugt efter befaling af godsejeren Peder Nielsen Mollerup.

Offeret var en fisker Niels Poulsen fra Røn. Tiltrods for, at han var vanfør, terroriserede han sine omgivelser, ofte overfaldt han kvinder, bl. a. mishandlede han hyppigt sin kone. En dag overfaldt han en kvinde, Margrete Jensdatter, fra Røn og pryglede hende hårdt. Beboerne klagede til Peder Nielsen Mollerup, som lod Niels Poulsen hente til Vestervig. Mollerup ville lade ham lægge i jern, men disse var lånt ud, og efter en gæsts, kaptajn Claus Greven-cops, anbefaling besluttede han så at lægge ham i den polske buk.

I kommissionsberetningen om sagen beskrives fremgangsmåden som følger: Niels Poulsen blev ført fra sit hus i Røn »og samme dags aften pinligen og uforsvarligen blevet bundet, først med strikker om begge hans hænder tvært over hinanden, og siden hans legeme sammenbøjet, og hans arme således samlede af Søren Lade-foged og Mads Ladekarl med magt trækket og tvungen ned over hans knæer, og et træ stukket igennem over hans sammenbundne arme og under hans knæ, derefter i en sådan hård og utilladelig fængsel assessor Mollerup har ladet Niels Poulsen henligge den 11. april om aftenen, da han blev bunden, og indtil den 12. dagen efter ungefær klokken 11 formiddag, uagtet de forskellige forestillinger, som efter foranførte tingsvidner og kommissionsforhørs formeldende er sket til ham, om den fare Niels Poulsen kunne være udi, formedelst den således strenge adfærd imod ham. De førte vidner og fører til dette til indhold, at da strikkerne blev løs-

skårne på Niels Poulsen forbenævnte den 12. april, faldt hans hænder døde ned på ham ved siden, og er siden befundet på ben, lår og arme sorteblå og blodspændt og omsider af sådan hård medfart død den 13. april næstefter.«¹

Siden høres ikke om bukkens brug. Den relativt hårde dom, Peder Nielsen Mollerup fik, fortabelsen af sin boslod, har rimeligvis for fremtiden været en advarsel mod at tage den i brug.

Et andet militært straffemiddel »pælen« blev også brugt. Der høres dog kun om den fra Falster, hvor bestyreren af dronning Sophie Amalies livgeding, Jochum Heinrich Bülow, yndede den i så høj en grad, at den blev kaldt Bülows pæl. Den bestod af en stang og en skammel besat med jernpigge. Delinkventen blev bundet til stangen og stillet op på skamlen. Bülow skal have haft pælen stående uden for sit sovekammervindue, og han lod gerne bønderne stå 1 - 2 timer på den.²

Halsjernet, der navnlig blev kendt som en kirkelig straf, anvendtes undertiden af herremændene. Således lod ovennævnte Peder Nielsen Mollerup en gang en bondekone sætte i det.³ Det blev ligeledes foreslået brugt på Spanager, som straf for den trodsige bonde, Hans Jørgensen, men forslaget synes ikke at være blevet fulgt.⁴ Da kvinderne i Valløby havde pryglet ladefogden, blev 9 af dem dømt til at stå i halsjernet (gabestokken) ni søndage i træk i alt kirkefolkets påsyn.⁵

Det gamle straffemiddel, stokken, hvori ofret fik fødder og hænder spændt fast, omtales enkelte gange, men om dens brug forlyder kun lidt; Sigfried von Rindschatz truede engang en bonde med at sætte ham i stokken, men det synes at være blevet ved truslen.⁶

Enkelte andre straffemetoder blev undertiden foreslået, men næppe taget i brug nogetsteds. Således foreslog Chr. Frederik von Holstein, Cathrinebjerg, i 1736, at man skulle tage spidsrodsstraf i brug for dovne tjenestefolk. En karl, der ikke ville arbejde for kost og løn, skulle løbe spidsrod fire gange ved tinghuset, og en tjenestepige gå fire timer med fedlen for samme forseelse. Drukenskab og spil skulle straffes med 6 gange spidsrod mellem 300 mand. Disse forslag vandt dog ikke bifald.⁷

HUNDEHULLET

Hundehullet eller hullet, som det ofte kaldes, synes at være brugt i nogen udstrækning som straffemiddel; sagtens fordi det sikrede bondens person til videre tiltale og afstraffelse. For bønderne var det en alvorlig straf, da det ikke alene betød frihedsberøvelse, men også medførte en række alvorlige ulemper i form af kulde og snavs, undertiden sult, og ofte plager af mere eller mindre raffinerede former af lænker.

Straffen har rimeligvis været brugt allerede i middelalderen mod genstridige og opsætsige bønder, den blev i hvert fald brugt i årtierne efter reformationen, såvel på kronens som på adelens og andres godser. 1547 klagede stiftens tjenere i Vær således over, at Niels Axelsen havde bundet og fængslet dem og sat dem i stok og jern,¹ og 1557 hedder det, at Albret Oxes foged på Nielsstrup har ladet en bonde fængsle, fordi han ikke havde betalt indfæstningen af sin gård i rette tid.² Domstolene betragtede det dog som en alvorlig forseelse. I det sidste tilfælde dømte rettertinget, at bonden skulle løslades.³ 1595 blev Rasmus Skade til Såby ved landstinget idømt 40 marks bøde, fordi han havde holdt en bonde fængslet uden dom, og denne dom blev stadfæstet af rettertinget det følgende år.⁴

På krongodset forekom ligeledes tilfælde af vilkårlige fængslinger. Bønderne i Rakkeby, Mors sdr. herred, klagede i 1593 over, at deres lensmand, Thomas Fasti, havde ladet dem kalde til Lund, hvor han havde sat dem i fængsel. Her havde de hverken fået øl eller mad, så de tilsidst var blevet båret ud, halvdøde af sult. Nogle af dem var siden blevet slået og behandlet ilde. Thomas Fastis adfærd indbragte ham en irettesættelse; han havde fået undersætterne i lenet for at forsvare dem, ikke for at fordærve dem, hedder det i den.⁵

Almindeligvis synes bønderne at have været lænket mere eller mindre grundigt under fængselsopholdet. Lænker og bøjle var et

fast inventar i fængslerne. Til hullet på Stiernholm blev der således i 1632 lavet en bolt med taskelås, to håndknuder til fangerne og en jernstang til at sætte for døren; og 1652 måtte man have nye låse, håndklover, bolte m. m. i tårnet på Stiernholm.⁶ Fra Silkeborg slot hedder det i 1667, at en fange var lænket med en bolt om begge ben og en stor tyk jernstang udenfor fællingerne om samme bolt; om bolten mellem benene var en tyk jernlænke, der var sat fast i muren med en tyk krampe, og endelig havde fangen håndlænker med lås.⁷

På krongodserne benyttede man efter 1660 fortsat hullet ikke alene til at holde forbrydere fanget i, men også til at tvinge bønder til lydighed. Da en bondesøn fra Majbølle således i 1684 nægtede at tage en øde gård i fæste, blev såvel han som hans fader fængslet på Álholm; da de havde siddet her og sultet i tre dage, indvilgede sønnen i at overtage gården. Gårdforsiddere kunne også blive straffet med hullet; en bonde i Vantore, der ikke kunne klare sig på den ødegård, han var blevet sat på, blev sammen med sin søn anbragt i det allerværste hul i tårnet, og da de slap ud, blev hans kone anbragt i samme hul. En anden bonde på Lolland, der heller ikke formåede at holde en ødegård i drift, måtte i 3 uger sidde i bolt og jern som en misdæder.⁸

Talrige klager over fængslinger lyder fra Møen, da livgarden havde huseret på øen. En bonde, Mourids Pedersen, berettede således, at han sammen med sin søn og sin svoger blev ført til gewaldigern i Stege, hvor de alle tre krydsvis ved hænder og fødder blev sluttet i bolt og jern og sat i fængsel. Nogle karle, som havde afbrudt deres hovtærskning for at gå hjem og få mad, blev fængslet i otte dage og derefter tvunget til at antage øde gårde.⁹

Fængsel blev også brugt som straf for disciplinære forseelser andetsteds. På Vordingborg rytterdistrikt havde man Gåse-tårnet som fængsel. Ved den tidligere omtalte konflikt i 1702 blev mange bønder sat i tårnet på grund af deres opsætsighed. De fleste af dem slap ud igen inden aften, men enkelte sad natten over. Nogle af bønderne sagde til slotsforvalteren, da de blev lukket ud, at de havde været oppe at gnave gåsekød. En af dem bemærkede, at han nu var 60 år, og det var første gang, han havde været i tårnet. Bønderne klagede siden over, at de havde siddet i tårnet og lidt nød

uden at få spise eller andet til livets ophold. Forvalteren svarede, at det var usandfærdigt. »Thi på en times tid kan hunger og sult ej så stærkt tilvokse, at det kan gøre et menneske afbræk på sin sundhed, helst efterdi de både sang og holdt sig lystige udi samme korte tid, så der ingen tegn sås til nogen hård medfart eller ynkelig tilstand.«¹⁰

Hundehullet var ligeledes i brug på de private godser; hvor mange steder, det blev brugt, og hvor ofte, man brugte det, lader sig ikke konstatere, man må nøjes med at anføre nogle eksempler.

En bonde under Nr. Vosborg ville i 1690 opsigte sit fæste. Nr. Vosborgs ejer, oberst Schwanenvedel, ville ikke lade bonden rejse, han lod ham hente op til gården og satte ham i hullet for at tvinge ham til at blive boende. Omsider slap han dog ud, og herredstinget anerkendte hans ret til at flytte fra gården.¹¹

Under stridigheder mellem præsten Jørgen Sorterup i Lyderslev og Rasmus Ibsen på Frøslevgård anklagede præsten bl. a. herremanden for, at denne mishandlede sine bønder, så de løb fra ham, og når han igen fik fat i dem, lod han dem i flere dage sidde i bolt og jern på Frøslevgård og truede med at slå arme og ben i stykker på dem.¹²

En bondekarl under Gisselfeld blev i 1707 sat i hullet, fordi han havde udtalt ønske om, at der ville gå ild i noget korn. Da han krøb ind i hullet, skulle han efter fogdens sigende have sagt: »Det er den første gang, jeg er krøbet herind, det skal og blive den sidste gang, og den, der har forvoldt det, skal mest betale det.« Fogden opfattede dette som en trusel imod sig. Karlen påstod, at han derimod havde sagt: »Dette er den første gang. Vorherre hjælper mig, det bliver den sidste gang, og Vorherre betaler den, som har forvoldt, jeg er kommet herved.« Om natten brød karlen imidlertid ud af hullet; en sten i muren var fjernet, og man mente, den var brudt løs med et jern, men det lykkedes ikke at bevise, at nogen havde hjulpet ham ud.¹³

I reglen hører man ikke meget om hullernes indretning eller om, hvorledes fangerne blev behandlet under opholdet i dem. Et par tilfælde fra Vallø fortæller dog lidt desangående. En Ole Unger blev i 1729 sat i hullet. Han fik hverken mad eller drikke, men hans kone fik lov til at bringe ham forplejning. Fogden på Vallø

forklarede, at man havde spurgt ham, om han ville have noget, men han skulle have sagt, at det ikke behøvedes, og så havde man taget ham på ordet. Han havde kun halm at ligge på. Der var lås for ham om natten og undertiden også om dagen. Han kunne skille sig af med sin urenlighed i en anden kælder nær ved. Hullet var i en almindelig kælder under køkkenet, det havde ikke været brugt til tyve og skælmer, men vel til andre arrestanter, i almindelighed blev den brugt til materialer. Den havde ingen vinduer, men nogle huller med stænger for, så der kunne komme lidt lys ind i den.¹⁴

Vallø havde imidlertid også en anden arrest, idet bonden Ole Reinhardsen omtrent på samme tid sad fanget på gården i et mørkt hul ved porten. Han blev trakteret med vand og brød, og han blev ikke lukket ud daglig eller så tidt, som han ønskede det. Der var frost i den tid, han sad i arresten. Således sad han to-tre uger, men juleaften blev han lukket ud, og derefter fik han lov at gå løs og ledig omkring på gården.¹⁵

Når arresten på herregården undertiden kaldes hundehullet, kunne det tyde på, at det til daglig var hundenes tilholdssted. Det er imidlertid kun lykkedes at konstatere dette i et enkelt tilfælde. På Skjoldenæsholm var i 1755 en bonde fra Allindemagle kommet i konflikt med ridefogden, hvad der senere skal fortælles mere om. En fase i begivenhederne var, at fogden befalede, at bonden skulle sættes i hundehullet; befalingen blev dog ikke udført, og de, som trak bonden afsted, forklarede siden, at det var, fordi hundene var inde i hullet.¹⁶

Det hændte, men åbenbart kun sjældent, at kvinder blev sat i hullet. Kongsdals ejer, Johan von Schack, lod i 1733 en bondekone sætte ud af sin fæstegård, som hun efter hans påstand havde forringet. Da hun ikke ville forlade gården godvilligt, lod han hende føre til Kongsdal og sætte i hullet der. Han blev senere dømt for det ved herredstinget og siden ved landstinget og højesteret. Ved voteringen i højesteret kaldte assessor Wartberg Schacks foranstaltning tyrannisk og ubillig. Konens anholdelse var en voldsom tvang, og hun havde ikke fortjent en så hård medfart.¹⁷

På Sorø akademi var hullet en hyppig anvendt straf for skovtyveri. 1737 fik 31 mænd straf i hullet med vand og brød enten i 24 eller 48 timer, og desuden skulle Gyrstinge mænd sidde i

hullet 3 nætter og dage på vand og brød. I de følgende år brugte man i højere grad strafarbejde, undertiden således at der skulle arbejdes om dagen, mens nætterne skulle tilbringes i hullet. 1741 blev hullet atter taget i fuld brug, over et halvt hundrede bønder blev dømt til en eller flere dage deri. En eller to dage var det sædvanligste, undertiden blev tiden længere, således forekommer straffe på 8 eller 14 dage. 1742-43 bliver brugen af fængsel noget mindre, og 1744 nævnes kun bøder og tvangsarbejde. 1746 tages hullet igen i brug, men tilfældene dette såvel som de følgende år er færre end tidligere. I 1750-erne bruges det ikke, men 1760 og følgende år kommer fængselsstraffen på ny i anvendelse, straffene er nu længere, 4, 6, 8, 12 og 14 dage forekommer.¹⁸

PRYGL

Prygl var den straf, der oftest blev anvendt mod bønderne. I tingbøger, i godskorrespondance og andre steder, hvorfra oplysninger om disse forhold kan hentes, berettes der om prygl tiere end om alle andre straffe tilsammen. Under diskussionen, der gik forud for tugtelsesrettens ophævelse, tales der ofte om den herskende uskik at slå løs på bønderne i tide og utide.

Særlig skarpt vender en anonym skribent sig i 1787 mod pryglestraffen: »Inderlig medlidenhed over vor bondestands ynkværdige og ufortjente skæbne er den eneste årsag, at jeg skriver dette og ønsker hjertelig, at det især i denne tid på højere steder må tages i nogen betragtning. Det, jeg her fornemmelig sigter til, er især den frihed, som så mange tiltage sig, ved enhver given lejlighed med kæp eller tyrepisk at afprygge sine underhavende bønder eller lade dem afprygge. Enhver, som er kendt på landet og ved, hvorledes omgangen med bønderne og deres behandling de fleste steder er, og som har nogen menneskelig følelse, ynker billig, også i denne post, bondens slette skæbne. Proprietæren eller jordegodsejeren anser det som en rettighed, der hverken kan eller bør diputerer ham, at have lov til, når han formener, at hans bonde har forset sig, at afprygge ham. Har proprietæren en søn, som er kommet til den alder, at han kan føre en kæp eller en pisk, mener han sig ligeledes fuldkommen berettiget til den samme myndighed som hans hr. fader og ved alle givne lejligheder pryglers også...« »Forvalteren eller ridefogden må have samme myndighed og får den udtrykkelig ved embedets tiltrædelse. Husbonden har intet herimod at indvende, men anser det for en højst fornøden sag at holde hans godsens bønder i ave og lydighed...« Udridere på godset har samme myndighed at prygle bonden ved givne lejligheder, og hvis det er en håndfast karl, bliver han vel undertiden brugt til at eksekvere den afsagte dom over bonden, når den går ud på, at han skal afprygles.

Spansk kappe fra Kerteminde.
Nationalmusæet.

Christian Colbjørnsen,
juristen som fremsatte forslaget om ophævelsen
af herremændenes tugtelsesret.

Stik af J. F. Clemens.

Forpagteren mener ikke, han kan få jorden vel dyrket, dersom han ikke måtte prygle bonden. Hans søn gør ligeledes, »ja, man har vel eksempler på, at sådant ungt og hidsigt menneske har slået bonden blå og blodig, og det er blevet derved, bonden har beholdt, det han har fået« ... Samme myndighed mod bønderne betjener ladefogden sig også af og prygl med. Skovrideren på stedet har efter sine tanker samme ret.

Når bonden får så mange prygl, hvem kan da undre sig over hans nedrige og slaviske tænke måde, da al lyst betages ham ...

»Ingen kan tænke, at man overdriker sagen! Jeg bor på et sted, hvor der er et meget christeligt sindet herskab, og dog sker alt dette af ovennævnte betjente og personer; meget mere sker i nabolaget, hvor jordegodsejeren selv prygl ved givne lejligheder. Man har eksempler på, at bønder er blevet således pryglede, at de har måttet lægge sig til sengs og vanskeligt er kommet til deres helbred igen, ja, det er ikke uhørt, at en og anden er kreperet deraf; andre har fået så meget, at de siden har måttet henslide deres tid uden helsen.«¹

Man må have i erindring, at dette skrift er polemisk, et indlæg i aktuel debat, og linierne er derfor trukket skarpt op.

Men der er mange andre vidnesbyrd. Selv godsejere, som egentlig var imod pryglestraffen, tog den undertiden i brug, således A. C. Teilman, Nørholm.

Nu hørte Teilman langfra til de blide godsejere; han lå ofte i stridigheder med bønderne, fordi han stillede store krav til dem. Men han brød sig ikke om at slå dem eller tildele dem andre korporelige straffe, alligevel skete det, han selv slog på en bonde, og enkelte gange lod han bønder piske. »Hvad anden udvej er der, når man skal stå og høre en vis mund med tølperiske ord og opførsel, når de med knyttede næver trumfer i bordet, som virkelig er hændet mig i min egen stue.«²

Mangehånde midler toges i brug til pryglens uddeling. I almindelighed tales om krabasken, der vel i reglen har været en pisk eller svøbe. Ridepysken nævnes også. Det klassiske prygleinstrument var imidlertid tyremien eller tyrepysken, der bestod af tyrens avlelem. Den kunne åbenbart slå hårdt og give blodige strimer, men havde for den pryglede og pryglende den fordel, at den

var tilpas bøjelig, så den ikke forårsagede brud på knoglerne, hvad der som nævnt var forbudt efter loven. Kæp eller vånd nævnes ligeledes, i almindelighed synes vånd at gælde for hasselkæppe. Undertiden havde fogderne spanskrørsstokke. Særlig frygtede var stokkene, hvis de var forsynet med jernringe, jernpigge eller en tung dupsko. En herremand på Fyn havde således en frygtet stok af denne art, dupskoen var tung og firkantet, og et slag af den fremkaldte store skrammer eller sår. I mangel af andet brugtes gærdestaver, høtyve, strygespåner o. l. Mange klø blev uddelt med de bare næver i form af ørefigner eller stød med knyttet hånd, undertiden berettes om sparken eller trampen og trækken i håret.

De fleste prygl blev tildelt spontant, uden betænkningstid for nogen af parterne, man hører dog undertiden om, at en bonde skal afprygles; det synes i almindelighed at være sket ved, at to mænd holdt ham mens en tredie pryglede. I nogle tilfælde hedder det, at bonden skal prygles over et knippe halm.

Spørgsmålet: hvornår man begyndte at prygle bønderne, kan ikke besvares. Enkelte klager derover høres fra det 16. århundrede og nogle flere fra det 17., men det kan være undtagelser. Klagerne kommer såvel fra krongodserne som fra adelsgodser. 1588 beretter fynske bønder, at Otto Emmiksen til Steensgård gør dem overlast med vold og fængsel.³ Få år efter har Thomas Fasti på Lund plaget kronens bønder ved at slå dem og behandle dem ilde.⁴ 1606 indberetter bønderne under Varberg len, at lensmanden Jacob Beck behandler dem ilde.⁵ Bønderne under Dueholm kloster klagede 1633 over, at deres lensmand, Mogens Kaas, besværede dem med for meget arbejde og for mange ægter. De har åbenbart også klaget over hård behandling, idet Mogens Kaas sender en erklæring til kongen, hvori det hedder, at hvis en ladefoged ikke havde myndighed til at lade modvillige bønder straffe med en kæp eller et træ, dog uden at skade dem på liv og lemmer, kunne avlen ikke drives og bygningerne ikke holdes, da de er et meget hårdnakket og genstridigt folkefærd.⁶

Fra adelsgodserne er meddelelserne ligeledes sparsomme. En udrider på Herlufsholm kom i 1630 i klammeri med en bonde, der skulle køre hø hjem til skolen; udrideren slog omsider løs på bonden med sin svøbe, men bonden sprang af vognen og forsvarede

sig med sin høtyv.⁷ På Egeskov slog ladefogden en dag i 1637 løs på nogle bønder, der ikke ville afbryde deres måltid og tage fat på arbejdet; de for imidlertid op, og en af dem truede fogden med en kæp.⁸ En sag fra Todbøl viser, at prygleriet undertiden kunne have noget større omfang. Her havde flere bønder måttet give fogden penge for at slippe for prygl. En bonde måtte, da han fæstede sin gård, give fogden 1 rigsdaler, »for at han ikke skulle slå ham eller hans folk, når de kom ind og skulle gøre arbejde til gården.« To andre havde betalt ham, »for at han ikke skulle slå ham eller hans børn«; en »for at han skulle være god mod hans folk og ikke slå dem« o. s. v. Der er i dette tilfælde ingen tvivl om, at den pågældende foged har pryglet bravt, før han fik disse afgifter sat i system.⁹

Samme år har der åbenbart været tale om, at fogden på Irup, Hans Hansen, havde slået bønderne, idet han fandt det betimeligt at få udstedt et tingsvidne om, at han aldrig havde forurettet bønderne eller deres folk og børn under arbejdet med hug og slag. En bonde svarede på spørgsmålet, om fogden eller ladefogden havde slået ham, at det havde de ikke, »men dersom ladefogden slog noget på ham, da ville han inte have hans hug, men han skulle slå på ham igen.«¹⁰

Eksemplerne, såvel fra krongodset som fra adelsgodserne er altså så spredte og tilfældige, at man ikke kan slutte noget ud fra dem, i særdeleshed når man tager i betragtning, at der under hoveriet næsten nødvendigvis måtte forekomme konflikter, som let kunne få udløsning i håndgribeligheder.

I de første årtier efter 1660 synes det efter overleveringerne at dømme at være gået hårdest ud over bønderne på krongodserne. En ridefoged på Silkeborg slot slog i 1670 en bonde 7-8 slag i hovedet med en spanskkrøsstok, men fik ham dog ikke slået for-dærvet, da han værgede for sig.¹¹ Under drukkenskab slog ladefogden på Lekkindegård en pløjende bonde med en krumsabel på hoved og krop, en tredingsfoged, der lagde sig imellem, fik et hug over fingrene.¹²

Kronbønderne på Falster, der i disse årtier undertiden stiftede bekendtskab med træhesten, kunne også komme ud for prygl. Poul Hansen, Ørslev, klagede 1683 over, at han var blevet ilde slået og

trakteret af ridefogden, og en anden bonde, der kom til regiments-skriveren og beklagede sig over en eksekution, han havde været udsat for, blev omgående slået til jorden, hvorpå regimentsskriveren trampede på ham og huggede tre huller i hans hoved med sine sporer.¹³

Pryglene hørte også til de mange plager, som bønderne på Møen måtte udholde under gardens ophold. Således vidnede Jacob Eske-sen og andre, at de med hug og slag blev hentet til hoveriet på Nygård, »så det var for os, som for en fange, der til retterstedet skal henføres.« Andre klager over, at de ikke har fået anden løn for hoveriet end hug og slag.¹⁴

Fra Jylland forlyder der ikke meget i denne henseende, men de enkelte eksempler, som kendes, kan være grelle nok. En regiments-skriver, Jens Deicke, på Koldinghus rytterdistrikt forlangte i 1703 nogle penge af tre bønder. Da de ikke kunne betale, blev fogden rasende, råbte: »Jeg skal give jer fogedpenge,« og slog løs på dem med en tyk stok, der havde en jernpig. Bønderne turde ikke værge for sig, og regimentsskriveren slog løs, til stokken knækkede. En af bønderne blev ikke rask efter denne dag og døde først på året 1704; man antog, at det var som følge af regimentsskriverens slag.

1709 kom en ny affære på Lekkindegård; bonden Markus Ibsen, Skuderup, blev under hovarbejdet slået så hårdt af ladefogden, at han siden ikke kunne arbejde hverken hjemme eller ude.¹⁸

Kronbønderne på Falster blev også stadig hårdt behandlet. 1725 indsender de en versificeret klage over det store hoveri og den hårde behandling, som bliver dem til del, mens de arbejder. Det hedder bl. a.:

Den pagters foged ved med pisk, med kæp og prygl
at perse blod og sved, dog gør derhos stor styl.

Omend vi klager ham, forsvar vi altid savner,
vi loves ve og skam, men os de værre laver.¹⁷

Mens pryglene hidtil synes at have været mest brugt på kron-godserne, bliver eksemplerne fra de private godser ret hyppige i

tiden efter 1690. Dette kan skyldes kildematerialet, men det er dog sandsynligt, at den væsentligste grund er, at det blev mere almindeligt at bruge prygl mod bønderne.

Merløse herreds tingbog fra 1699 beretter således, at Jørgen Ladefoged slog to af Mølleborups bønder, da de skulle hente husbondens heste. Grunden til pryglene angives ikke, men bønderne vidner, at han overfaldt dem voldeligt med hug og slag samt jordskub og pust (spark) af fødderne. Ladefogden slog dem bl. a. med plovstav, der gik i syv stykker, og derefter med en gærdestav, hvoraf den ene bonde fik utallige slag, da han lå på jorden og bad for sig. Jørgen Ladefoged forklarede derimod, at han først gav denne bonde et rap over hånden, og siden endnu nogle rap, da han var bange for, at bonden skulle slå ham med en sten.¹⁸

Fra 1704 berettes om en mindre episode på Gaunø. Nogle bønder, bl. a. Svinø treding, var kommet til Gaunø for at binde rug. Ladefogden forbød dem imidlertid at binde den, fordi den ikke var tør nok så tidligt på dagen. Hans Bondesen og hans søn Mads Hansen blev åbenbart irriteret derover, og da en anden foged, Christen Eriksen, kom til dem, kom de i skænderi, hvorunder Christen Eriksen gav Mads Hansen et rap med sin stok. En del bønder samledes så om fogden og en af dem truede ham med sin rive, men ladefogden kom til og frelste ham fra overlast; bønderne var dog stadig stridbare, så de to fogder måtte ride deres vej.¹⁹

En smed blev i 1708 skamslået af fogden på Lindersvold, fordi han ikke var hjemme i rette tid til at sko fruens ridehoppe, og en bonde fra samme gård fik nogle år senere en hård behandling, fordi hans svin var brudt ind på hovmarken. Svinene blev taget ind på gården, og bonden kom næste dag til den for at hente dem. Ladefogden og nogle karle drev først løjer med ham og truede med at kaste ham i vandet, derpå pryglede de ham med stokke og stavre. Fru Merete Urne stod på trappen og så til. Bonden forsøgte at løbe sin vej, men fru Merete råbte, at han skulle gribes, og da han var fanget, sagde hun: »Slå dog den mand på øret.«²⁰

Var dette isolerede tilfælde på de pågældende gårde, eller var det sædvanlige begivenheder, som kun ved tilfældigheder er blevet overleveret. Dette er vanskeligt at afgøre.

Derimod foreligger der fra Tølløsegård en sag, som viser, at

prygl der for en tid synes at have været et sædvanligt traktement for bønderne.

Gården havde i årene før 1732 en ridefoged, som hed Morten Suur; 1732 rømte han fra gården på grund af regnskabsmæssige uregelmæssigheder. Der blev rejst sag mod ham, og under denne kom det frem, at han også havde været hård imod bønderne. Ti unge karle havde opsagt deres tjeneste på godset, - det var netop i den korte periode, hvor der hverken fandtes landmiliti eller stavnsbånd - og de forklarede nu, hvorfor de havde gjort det. Peder Pedersen, Marup, havde opsagt sin tjeneste, fordi Suur havde pryglet hans broder. Laurits Pedersen, fordi Suur uden årsag havde pryglet ham skammeligt med en stor stage, da han var gået af laden, for at købe sig øl til sin mad. Laurits Christensen havde Suur pryglet uden årsag, ligeså Niels Lauritsen. Niels Baltzersen havde forladt tjenesten, da han frygtede for at blive pryglet af Suur. Peder Andersen var blevet slået af Suur, så han ikke havde kunnet arbejde i 14 dage. Andre forklarede, at de var blevet pryglet uden årsag. Søren Nielsen var skammeligt slået og pryglet, fordi han havde tudet på Tølløse gade for at samle bymændene. Videre vidnede to bønder, at Morten Suur havde behandlet bønderne slet, mens han var i tjenesten; prygle kunne han nok, men lidet passe på sig selv.²¹ Pryglene er åbenbart faldet tæt og hårdt under Morten Suurs regimente på Tølløsegård.

Fra Svanholm, hvor der som tidligere nævnt, før var blevet klaget over mishandling med hug og slag, kommer en ny klage i 1732. En bonde, Hans Knudsen, Ferslev, indberetter til amtmanden over Roskilde amt, at Christian Ahrenstorf bebyrder bønder med stort hoveri, og hvis nogen klager over det, kalder Ahrenstorf dem til sig for lukkede døre og prygl dem så ulideligt, så en del derover må sætte livet til og en del er blevet krøblinger, hvad han selv bærer vidnesbyrd om. Han var således engang blevet pryglet hårdt og derefter henkastet i en mørk fangekælder, hvor han havde måttet ligge elendig i fem dage. Amtmanden udbad sig en forklaring, og der kom da også en slags forsvar for Ahrenstorf, skrevet af C. Fogh. Angående beskyldningerne om de mange prygl, Ahrenstorf uddelte, hedder det, at mange ved at sige, at Ahrenstorf eftertrykkeligt straffer sine bønders modvillighed, men om liv og helbred hos nogen er

tilsat, skulle falde ansøgeren svært at bevise.²² Denne forklaring lader ingen tvivl om, at der er blevet slået både ofte og hårdt på Svanholm bønder.

Samme år klager en husmand under Løvegård over, at han sammen med sin hustru er blevet ilde medhandlet af ridefogden, Frantz Klarskov. Sagen nåede helt frem til Højesteret, som imidlertid fandt, at ridefogden kun havde gjort, hvad han havde ret til, og hvad hans herskab tillod ham.²³

Den førnævnte kaptajn Nikolaj Espen Poulsen, Jomfruens Egede, som med træhesten tog livet af en bonde, brugte også at prygle bønderne. Han blev ved Højesteret dømt for hård og ukristelig medfart mod en bonde, med hug og slag og med arrest i mange uger. Kaptajnen forsvarede sig med, at bonden havde sat sig op imod ham og revet hat og paryk af ham og derved gjort sig mistænkelig for oplagt mytteri.²⁴

Ridefogden på Vibygård, Peder Mølmark, sendte i 1736 med ladefogden bud til en husmand, Hans Larsen, at han skulle komme op til ham. Husmanden svarede: »Nej sågu vil jeg ikke. Monseigneur Mølmark ved, hvor jeg bor, der kan han søge mig.« Senere kom han alligevel op på gården og får påny ordre til at stille hos Mølmark, men nægter det atter. Mølmark lader så fogden og to karle slæbe ham op til sig. Han greb så ladefogdens pisk »en tyrepisk uden jern i enden«, hedder det, og slog Hans Larsen. Da han kom fri, så folk, at han var ilde slagen især på hans ryg, hvor han havde fem slag, røde og opsvulmede omtrent et kvarter lange, et slag på skulderen og mange andre blå slag på arme og skuldre.²⁵

Fra Spanager er tidligere berettet affærer med Rasmus Jyde, Hans Adamsen og Hans Jørgensen. Enkelte andre episoder forekom. I 1745 huggede en karl på hovmarken en anden i halsen med sin le. Steffen ladefoged gav ham nogle rap for det, men en anden karl trådte frem og sagde, at hvis nogen rørte ham og gav ham slag, skulle han med sin le eller høtyv slide eller hugge den, der gjorde det, så hans indvolde skulle udvælde, om han så siden skulle klæde hjul og stejle for det. Steffen sagde, at han skulle skøtte sig selv. Karlen gik så løs på Steffen med høtyven, og flere karle samledes om Steffen, der dog fik dem beroliget. Frederikke Augusta Schack mener, at den slags optrin skyldes Steffens godmodighed.

»Hans altfor store lemfældighed at straffe de opsætsige er sandelig efter min tanke for megen godhed, som de ej kan tåle.« Da en bonde var kørt til kro i stedet for til mølle, foreslog Frederikke Augusta Schack, at han i hendes overværelse skulle have så mange skrub, som han kan tåle, men kom dog senere til det resultat, at det måske var bedst ikke at slå ham, da han var en gammel mand.²⁶

Fra Rønnebæksholm beretter Franziska Carlsen, at en karl og nogle drenge var kommet op at slås under en opeigning af kvæget. De blev kort efter kaldt til Rønnebæksholm, og drengene fik nogle rap af en knortekæp, mens karlen fik så mange prygl, at han tilsidst faldt om på gulvet, og han kunne føle det længe efter. Om kaptajn Tage, der ejede gården 1721-50, hedder det, at han var en streng herre, som om morgenen stod og modtog hovfolkene med sin pisk, og når der blev tærsket i laden, sagde han: »Med slag er sæden kommet i hus og med slag skal den komme ud.« Endnu hårdere var dog Magnus Beringskiold 1777-81. Han brugte sin stok meget på bønderne. En bonde, Hans Nielsen, fra Rønnebæk by blev kaldt op til gården, grebet af to karle, lagt over et knippe halm og pryglet, indtil skindet på hans ryg var gået i stykker. Han måtte følges hjem af to karle.²⁷

Under stridighederne mellem Christian Hincheldey på Orupgård og de falsterske bønder blev også prygl taget i brug. En bonde, Ole Strangesen, klagede over, at han ulovligt var blevet overfaldet af Hincheldeys ridefoged, Guldberg, der havde givet ham en ørefigen og 14 slag med svøbeskaft, så han efter 6 mands udsagn var både blå og blodig slagen. Han klagede over det til amtmand v. Oertz, men denne svarede, at de fattige måtte finde sig i at lide kropsstraf. Hincheldey hævdede, at bonden havde overfuset ridefogden og bedt ham slå til, hvis han turde.²⁸

I 1755 rømte en ung karl, søn af Mads Bødker i Vallekilde fra Dragsholm gods. Faderen blev gjort ansvarlig for rømningen og kaldt til Dragsholm; da han forsøgte at fralægge sig ansvaret, blev han sat i hullet i fire dage. Derefter forsøgte han at finde sønnen bl. a. i København, men uden resultat. Han måtte så igen møde op på Dragsholm, hvor ridefogden Eggers først trakteredede ham med et par slag med knyttet næve i hovedet og derefter trak ham op til ejeren, Christian Lente Adeler. I dennes overværelse pryglede Eg-

gers derefter Mads Bødker med et piskeskæft, såvel på venstre arm og skulder som i hovedet. Sluttelig blev bonden sat i tyvehullet, i det inderste, som var det værste. Her sad han et par dage. En morgen kaldtes han op til Eggers, som pryglede ham så længe med en hasselkæp, at han knap kunne gå ud ad døren; en tjener slæbte ham ned i hullet igen, men samme dag blev han imidlertid løsladt, og hans hustru kom til Dragsholm og hjalp ham hjem.

Eggers nægtede siden at have slået Mads Bødker, men mange vidner havde hørt ham skribe og set mærker efter slagene på hans arme og skuldre.

Mads Bødker anlagde sag mod Eggers og Adeler og krævede erstatning for den behandling, han havde fået. Dragsholm birketings dom afviste kravet, men Mads Bødker appellerede til landstinget, og dette dømte Eggers og Adeler til i fællesskab at betale ham 100 rigsdaler i sagsomkostninger og nogenledes til reparation.^{28b}

På Petersgård lod Peter Johansen i 1775 en bonde, Rasmus Mad-sen, Viemose, afprygge. Bonden var blevet beskyldt for skovtyveri. Han fandt beskyldningen uretfærdig, og en dag skældte han derfor Peter Johansen ud. Denne lod ham kort efter tilsige til at komme op på Petersgård. Her forlangte han, at bonden skulle underskrive en erklæring om det, der var sket. Da han nægtede det, befalede Peter Johansen, at forvalteren og skytten skulle prygle ham med nogle hasselkæppe, så store som et godt lysepid, der var skåret dagen i forvejen. De betænkte sig, men efter gentagen befaling tog de fat. Rasmus Pedersen forsøgte at flygte, han blev imidlertid indhentet og fik mange prygl; til sidst bad han grædende for sit liv.

Langt om længe slap han fri; han så elendig ud og kunne knap gå. En nabo hjalp ham hjem, og vidner erklærede siden, at hans ene arm var gul og blå, mens hans venstre side var sort som en kakkelovn, dog med adskillige gule striber; han havde også spyttet blod.

Ved Vordingborg rytterdistrikts birk blev Peter Johansen idømt bøder og en erstatning til bonden på 200 rigsdaler. I dommens præmisser hedder det, at den forud overlagte og empfindlige straf mere lignede en selvtagen hævn end en lovlig revselse. Den kunne ikke forsvares med lovens 6-5-5, men måtte dømmes efter 6-5-10, da husbonden havde handlet ulovligt og utilbørligt med sin bonde.^{28c}

Peter Johansen appellerede dommen, og sagen endte for højesteret. Højesteretsassessorerne delte afgjort ikke birkedommerens syn på sagen. Nogle af dem mente vel, at Peter Johansen burde straffes, men det skulle ikke være for pryglene i sig selv. Havde Peter Johansen slået Rasmus Madsen, straks da denne havde skældt ham ud, ville der ikke have været noget at sige til det. Men det skyldtes de omstændigheder, pryglene var givet under, nemlig under et planlagt overfald. Rasmus Madsen var lokket til Petersgård under et falsk foregivende, og hævnakten var omhyggeligt forberedt, blandt andet ved tilvejebringelsen af de svære kæppe, prygler så store som gærdestaver, hedder det. De mente dog, at bøderne burde nedsættes væsentligt. Andre gik ind for Peter Johansens frifindelse. En af dem erklærede i sit indlæg, at ingen måtte tage sig selv til rette, men der var dog en undtagelse fra denne regel, nemlig Danske Lovs 6-5-5, eller herremanden over for sine bønder.

Andre bagatelliserede sagen. Der var måske nok fejl på begge sider, men det kunne ikke have stort at sige, at en bonde havde fået nogle hug - man mente det bevisligt, at han højst havde fået 16 - 20 rap af hasselkæppene - så han havde måttet spytte lidt blod og var blevet noget blå på arm og skulder, når samme bonde vitterligt havde forset sig mod sin husbonde, og de indstiller derfor, at Peter Johansen ganske fritages for straf. En af dem spørger, om Peter Johansen da ikke havde jus castigandi (revselsesret) over sin bonde, og han henviser til, at bonden ikke er blevet tugtet med od eller æg, og at han ikke havde taget varig skade af pryglene.

Dommen er ikke bevaret, men da der var flertal for Peter Johansens frifindelse, har han rimeligvis fået eftergivet såvel bøder som erstatning.^{28c}

Mens det i reglen synes at være tilfældigheder, der har været afgørende for, om disse beretninger om prygl har fundet vej til tingbøgerne eller andre steder, blev der i almindelighed rejst sag, når en bonde døde efter at være pryglet under sådanne omstændigheder, at man kunne tro, pryglene var skyld i eller i hvert fald medvirkende til hans død.

På Snedinge forefaldt der i 1697 en sådan begivenhed. Den 3. maj var en husmand, Morten Hansen, på Snedinge for at forrette ugedagsarbejde. Han var meget fattig, og det hedder, at konen var

svagelig, og at hun og børnene sad hjemme og havde ingen føde. Hofmesteren, vel en huslærer, på Snedinge, Jens Holm, pålagde husmanden at passe på et føl, men han forlod gården, så føllet løb ud af en fold. Jens Holm sendte så en karl efter Morten Hansen, og da de kom tilbage, tog Jens Holm en økse og slog Morten Hansen over skuldre og arme med den. Husmanden styrtede til jorden og bad for sig, men Jens Holm vedblev at slå, indtil han lå, som om han var død. Han kom dog til sig selv og gik hjem. Han havde ikke fortalt sin kone om pryglene, men blev hjemme tre dage og gik derefter på arbejde igen, kørte plov og huggede tjørne. Mandag den 9. var han igen på hoveri på Snedinge. Så blev han imidlertid syg, spyttede blod, kunne ingenting spise og ikke rejse sig op. Han synes at være død nogle dage efter; på sit dødsleje angav han for præsten Jens Holm som sin banemand. Han blev synet af 6 mænd, der fandt blå og brune streger på hans skuldre og så, at blod og materie løb af hans mund.

Sagen kom for herredstinget; da tingbogen er tabt, kendes dommen ikke. Den kom derefter for landstinget. Her spurgtes bl. a., om slagene havde været hårdere, end et menneske af Morten Hansens størrelse og alder vel kunne tåle uden lemmers og helbreds skade, og om han var slået mere end på den måde, hvorpå en husbond med rette kunne revse sin tjener.

Landstinget dømte, at Jens Holm ikke kunne anses for at være skyld i Morten Hansens død, da denne havde arbejdet, efter at han var blevet slået, og ikke straks havde klaget for hustruen, øvrigheden eller naboerne. Men da Jens Holm havde overfaldet ham med stavhug og hårgreb, dømtes han til at bøde 2×6 lod sølv og betale processens omkostninger med 50 rigsdaler til generalfiskallen.

Dommen fastslog således, at Jens Holm havde gjort sig skyldig i overfald og dermed var gået videre, end en fuldmægtig kunne tillade sig mod hans herskabs tjenere.

Det er værd at bemærke, at fru Lisbeth Krabbe og løjtnant Børge Trolle havde rejst sagen mod Jens Holm, det var altså herskabet, som fordømte deres fuldmægtigs behandling af deres husmand.²⁹

Et noget lignende tilfælde forekom et par år efter på Gerdrup. Ladefogden Corfitz Laursen slog den 10. august 1701 en husmand

med en høtyv, så han faldt så godt som død til jorden. Han kom dog til sig selv igen og var siden på hoveri, men blev ikke rask og døde en måned senere, og før sin død angav han Corfitz Laursen som sin banemand. Landsretten frifandt Corfitz Laursen for hans død, men dømte ham, fordi han uforsvarligt og ubehændigt havde overfaldet og slået Søren Rasmussen som en vejfarende mand, så han efter lovens 6-9-24 skulle bøde 2×40 lod sølv og desuden for næveslag, stavhug og andre sår 3×3 lod sølv og 2×6 lod sølv. Også her var det den afdødes husbond, Diderik Grubbe, som rejste sagen mod ladefogden.

I disse tilfælde drejer det sig om betjente, der slog deres undergivne hårdere, end loven tillod, og deres handlinger bliver fordømt af herskabet og dømt af domstolene.³⁰

Et mere grelt tilfælde kom frem på Gisselfeld birketing 1714. Her blev der rejst sag mod Rasmus Rasmussen, ladefoged på Gisselfeld, for grov medfart med hug og slag mod afdøde Laurids Jørgensen. Laurids Jørgensens enke mødte den 5. maj op og vidnede, at for 14 dage siden var hendes mand kommet hjem kl. 9 (om aftenen) og havde sagt, at han var trælbåret, og at han ikke kunne røre sig for den overlast med hug og slag, som Rasmus Rasmussen havde givet ham uden føje, mens han var på hoveri. Han gik så til sengs, blev liggende og døde syv dage derefter. På dødsengen erklærede han, at ingen anden end Rasmus Rasmussen var hans banemand. Før denne hændelse havde Laurids Jørgensen været frisk og sund, og enken indstillede til retten, at den uskyldiges blod måtte blive straffet.

En bonde, Jens Birk, vidnede derefter, at lørdag fjorten dage kom Rasmus Rasmussen til ham, da han var til hove, og overvældede ham med hug og slag og sagde til ham, at han skulle have det, fordi han havde fyldt sig og ikke var kommet til hove, hvor han var tilsagt at pløje. Hertil havde Jens Birk svaret: »Jeg har ikke fejlet mig, og I slår mig for uret, jeg var i forhindring og kunne ikke komme, fordi jeg og andre bar et lig til jorden.« Ladefogden vedblev imidlertid at slå på Jens Birk, der stod stille og lod sig slå. Fogden slog med sit spanskrør, der var tykt og havde en jernring om enden, tilsidst stødte han Jens Birk for brystet med stokken. Jens Birk gik derpå til sin jord i bygmarken for at lægge

(pløje) den, mens fogden gik til Laurids Jørgensen og gav hug og mange slag med samme stok, så han styrtede til jorden. Laurids Jørgensen bad for sig og sagde: »Kære farlille, slå mig ikke således.« Men fogden agtede ikke hans klage, men forfulgte ham med hug og slag.

Laurids Jørgensen prøvede derefter at pløje, men beklagede sig over, at de mange hug og slag havde overvældet ham, så han ikke kunne pløje sin jord. Han lå på jorden og vandede sig og bad Jens Birk om, at hans dreng skulle køre hans plov. Det turde Jens Birk ikke tillade, hvorfor Laurids Jørgensen lod sin stiftatter holde ploven, mens han selv kørte hestene med stor ve og smerte, og han havde sagt: »Nu pløjer jeg aldrig mere her eller nogen steder.« Han blev ved til om aftenen. Dagen efter fandt Jens Birk ham i sengen, og han havde da sagt, at ingen andre ville være årsag til hans død end Rasmus Rasmussen. Jens Birk forklarede videre, at ingen anden ladefoged her i landet brugte et tykt spansktrør med jernring og pig i enden til at straffe bønder med. Før havde det været brugeligt på Gisselfeld, at forsømmelige bønder blev straffet med en krabask og ikke med en sådan hårdhed som af Rasmus Rasmussen.

En anden bonde, Hans Rasmussen af Rønnede, vidnede det samme, kun med den forskel, at han selv kun havde fået et par rap. En tredie, Jens Sørensen, Rønnede, havde også fået prygl og vidnede iøvrigt, at ladefogdens stok var, som der var blevet sagt.

Det lykkedes imidlertid Rasmus Rasmussens forsvarer at fremføre vidner, som forklarede, at Laurids Jørgensen længe havde været en svag mand. Han havde flere gange sagt, at han duede intet, ja han havde endda forudsagt sin egen død, før han var blevet slået af Rasmus Rasmussen, idet han skulle have udtalt, at når han kom til hoveri, ville han nok få prygl, og det ville blive hans død, for han duede ikke noget mere, så han ikke kunne tåle pryglene. Desuden havde han haft svært ved at være med at bære liget, og ligeledes havde det ved æresøllet over den afdøde kone vist sig, at han var svag. Disse vidneudsagn synes unægtelig at have været frugten af en forudgående omhyggelig instruktion, men de gjorde åbenbart deres virkning. I dommen hedder det, at ingen vidnesbyrd viser, at ladefogden har slået Laurits Jørgensen til døde, da

han kørte plov til aften. Rasmus Rasmussen frifindes derfor for hans død. Men da han havde slået ham hårdt, skulle han som for vådesgerning bøde 40 lod sølv til den dødes arvinger og betale processens omkostninger med 12 rigsdaler.³¹

Mod dommen kan der vel næppe rettes indvendinger; det kunne vel ikke bevises, at Laurids Jørgensen var død som følge af den hårde medfart, han havde fået af Rasmus Rasmussen, men det var på den anden side sikkert, at ladefogden havde slået bonden mere, end loven tillod.

Få år efter forekommer et nyt tilfælde på Gisselfeld. En tjenestekarl, Jens Justsen fra Lestrup, kom en torsdag i juni hjem fra hoveri på Gisselfeld og sagde, at hvis han skulle have hug, som han havde fået i dag på Gisselfeld, ville han aldrig mere på hoveri der. Han arbejdede dog fredag og lørdag, og søndag gik han i byen og kom hjem igen. Men om mandagen klagede han over, at han havde ondt, han gik i seng og lå der til fredag i den anden uge, da han døde ved aftenstid. Af sagens vidner fremgik det, at han havde forsømt at komme til hoveri en aften; ladefogden, Oluf Olufsen, havde derfor givet ham 2-3 rap af sin pisk, selvom Jens Justsen havde bedt ham lade ham være. Derefter havde han sagt, at han ikke ville komme til hoveri mere, hvorefter ladefogden havde stødt ham til jorden »på broen indenfor porten«. Imidlertid oplystes det, at han havde været syg af sprinkler (plettyfus), og at han havde været helt brunspættet på kroppen, og da han ikke havde angivet Oluf Olufsen som sin banemand, blev sygdommen åbenbart anset som årsag til hans død. Der blev tilsyneladende ikke fældet dom i sagen. Det oplystes dog, at adskillige andre karle fra Lestrup havde sagt, at hvis de skulle have hug, ville de ikke til hoveri, men det var svenske, siges der.³²

I det foregående er nævnt, at en bonde, Niels Andersen Skotte, under Højstrup gods døde efter at have fået prygl og redet træhesten. Vidneudsagnene bekræfter tydeligt, at pryglene var hovedårsagen til hans død. Jens Andersen Lund vidnede, at han havde set forvalter Friborg slå Niels Andersen med sin tyrepisk, han havde været i lag med ham 3-4 gange og havde taget ham i håret og slået ham i gulvet, mens han bad for sig; forvalteren løb 3-4 gange til ham, mens han lå på gulvet, og trådte på ham. En anden

vidnede, at forvalteren sparkede ham med sine skonæser. Han havde fået prygl to gange, og anden gang var ikke mindre end første. Forvalteren havde slået ham med den tykke ende af pisken i hovedet og på armene. Mens han blev pryglet, havde han sagt: »Slå mig ikke mere, jeg tåler ikke flere hug.« Bagefter havde han sagt: »Huggene, jeg fik, forvinder jeg måske nok, men jeg fik et stød, det forvinder jeg sent eller aldrig.« Da han lå syg efter de sidste prygl, havde han særlig klaget over slaget i hovedet og sagt, at det blev hans død, og han havde klaget over, at det havde trukket i hans gemækt (kønsdele) og i hans rumpeben, op ad hans ryg og mellem hans skuldre lige til hans hjerte og op i hans hoved. Da feltskæreren havde obduceret ham, havde han om hans hoved sagt: »Her har han en god rap, jeg har nok set dem, der er døde og ikke har fået mere.«

Friborgs forsvarer hævdede, at den straf, Niels Andersen havde fået, både var lovlig, tilladelig og mådelig. Han var blevet straffet for ulydighed, idet han ikke ville tage en anvist plads, og det var lovligt at straffe et ulydigt menneske. I første omgang - 8-10 dage efter mikkelsdag - havde han kun fået et par ørefigen, og da han stadig havde sagt nej, havde forvalteren taget ham i håret og lagt ham ned på fjellegulvet i forstuen og givet ham 8-9 rap med en tyrepisk på hans ryg og skulder. Han havde ikke fået anden skade deraf end nogle røde striber på ryggen, og han havde vist sig på gaden siden den tid. Anden gang var han blevet pryglet 12. november, og da havde han fået 4-5 rap af en sammenlagt pisk, men han var ikke blevet slået i hovedet.

Dommen fulgte i et og alt forsvareren. Den fastslog, at Niels Andersen var død af en brystsvaghed, der indfandt sig kort efter sidste straf. Forvalter Friborg frifandttes derfor for enhver tiltale i denne sag.³³

På Tryggevælde birketing rejstes i 1746 sag mod forvalter Saabye, Juellinge. Under sagen blev adskillige forhold fra de foregående år fremdraget. Bl. a. vidnede enken Maren Pedersdatter i Pebringe, at hendes mand, Peder Jensen, en dag for tre år siden var kommet hjem fra Juellinge og havde fortalt, at han havde fået hug på skriverstuen i Juellinge. Saabye havde slået ham i hovedet og på ryggen med en strygholt. Hans ryg var gul og blå og vedblev at

være det; på hovedet havde han fået mange knuder, som brød op og blev til sår. Da han lå på sit yderste, spyttede han blod, og han havde da sagt, at der ikke var anden grund til hans helsot end de hug, Saabye havde givet ham. Saabye fremførte imidlertid adskillige vidner, der ikke havde hørt Peder Jensen sige, at Saabye var skyld i hans død, og omsider fandt han en, der kunne fortælle, at Peder Jensen havde fået noget pulver mod sygdommen af præsten; han skulle tage det i små portioner, men havde taget det hele på eengang, og derefter var han død.

Ligeledes blev den tidligere nævnte sag mod Jakob Skotte i Karise fremdraget. Jakob Skottes søn var skrøbelig og havde derfor lært skrædderhåndværket. Saabye forlangte, at han skulle tage plads som bondekarl. Da han nægtede det, blev han og faderen kaldt til Juellinge. Sønnen fik prygl og blev sat på træhesten. Han blev syg og døde et par måneder efter. Jakob Skotte fik sig selv en omgang prygl, hvorved han pådrog sig en svær broksskade.

Det ser ikke ud til, at der i nogen af disse to tilfælde er rejst sag mod Saabye, selvom man selvfølgelig mand og mand imellem har været klar over, at han i hvert fald havde været en medvirkende årsag til de to mænds død, og selvom hans behandling af Jacob Skotte havde gået ud over, hvad loven tillod.

En tredje sag gjaldt en karl, Jens Pop fra Karise. Han var ved mikkelsdagstider 1745 tilsagt at møde til hovarbejde ved solopgang, men var kommet lidt for sent. Saabye var derfor redet hen til ham og havde slået ham med piskan i hovedet. Derefter havde han grebet ham i håret og sparket ham på kroppen, og han havde også forsøgt at sparke ham i ansigtet, hvad dog ikke rigtig var lykkedes ham. Han havde så forsøgt at svinge hesten mod ham, men Jens Pop havde holdt den fra sig med hænderne, så den ikke havde trådt på ham eller gjort ham anden skade.

Endvidere mødte en tjenestekarl, Povl Rasmussen Amager, som vidnede, at Saabye havde pryglet ham tre gange uretmæssigt, og han var blevet trukket op for at prygles som et nød, der føres til slagtebænken. Da han var kommet så langt i sin forklaring, brød Saabye imidlertid ind og erklærede, at det ganske vist var rigtigt nok, at Povl Amager havde fået prygl tre gange, men han havde fortjent tre gange tredobbelt så mange »Hvilket han have til gode,

Hovararbejde på herregården Løvenborg ved Holbæk.
Bønderne er i færd med at køre høg ind på stænet. Over broen til slottet
kører en herskabsvogn med seksspand og domestique bag på vognen.
Billedet er fra Pontoppidans danske Atlas fra o. 1775.

såfremt han ikke bedre efterdags end hidtil viser bedring udi sit liv og levned og i sin husbonds tjeneste.« Derefter havde Povl Amager åbenbart ikke mere at skulle have bemærket.³⁴

Sagen stod på i lang tid; Saabyes forsvarer fandt stadig påskud til udsættelse, og det ses ikke, at der er fældet nogen endelig dom i den. I hvert fald fortsatte Saabye uanfægtet som forvalter på Juellinge, og han synes ikke at være blevet blidere med årene. 1748 jagede han en skrædder fra hus og hjem med prygl, stød og slag, og siden lod han ham drive tilbage ligeledes med prygl.³⁵

1755 døde en bonde, Ole Olsen af Allindemagle, om natten, efter at han den foregående dag var blevet slået af forvalter Lorenzen på Skjoldenæsholm.

Bonden og forvalteren var blevet uenige om restancernes størrelse. Ole Olsen påstod, at der var tilskrevet to rigsdaler mere i restance, end han havde, og havde vovet det næsten uhorste at protestere ved forvalterens tinglæsning af restancerne. Han blev derfor beordret op til forvalteren på Skjoldenæsholm for at blive talt til rette. Ole Olsen var imidlertid en stridbar mand, og han fremsatte grove beskyldninger mod forvalteren. Denne viste ham ud og henviste ham til søgsmål ad rettens vej, men bonden fortsatte at bruge mund. Lorenzen gav ham så to slag (ørefigen), hvorefter han havde fået ham ud.

Ole Olsen gik så ned i stalden. Her lagde han sig på en seng og brækkede sig. Han klagede sig over at være blevet slået af forvalteren, men folk troede, han var fuld. Der blev sendt bud, at han skulle komme op til greven, Danneskiold-Laurvig, hvortil han svarede: »Det kan jeg ikke, forvalteren har slået mig med sin hånd i hovedet eller under øret.« En af Skjoldenæsholms folk, S. Lund, havde let af det og sagt, at Fanden skulle gøre sig syg for et par ørefigen, det havde bonden jo fået før, »I folk går jo ikke i stykker deraf«. Han havde så fået slæbt ham op på herskabstrappen, men her havde han opført sig uheldigt, idet han havde stillet sig op og ladt sit vand i grevens og grevindens påsyn.

Den åbenbart halvt bevidstløse bonde havde fået nogle skruber ekstra, og der var givet befaling om, at han skulle smides i hundehullet, men da hullet var optaget af hundene, kom han ikke derind. Derimod blev han stablet op på sin hest og sendt hjem. Han

nåede til Allindemagle. Her gik han straks i seng, og om natten døde han.

Under retssagen hævdede forvalter Lorenzen, at han ikke havde behandlet bonden nær så hårdt, som dennes opførsel imod ham berettigede ham til. Under sagen blev der ført vidner om, at Ole Olsen nogen tid forinden havde klaget over, at han havde ondt i hovedet, og i dommen blev det fastslået, at han var død af denne svaghed, hvorfor forvalter Lorenzen helt og holdent frikendtes for at have været årsag eller medvirkende årsag til hans død.³⁶

Disse eksempler er ikke så mange, at der kan drages vidtgående slutninger af dem. Men de fuldkomne frikendelser af forvalter Fri-borg, Højstrup, forvalter Lorenzen, Skjoldenæsholm, og den kends-gering, at forvalter Saabye, Juellinge, tilsyneladende heller ikke blev straffet for sine bedrifter, viser, at forvalterne på visse godser kunne gå meget vidt, før der blev grebet ind. Selvom de ikke kunne blive straffet for overlagt mord, da de vel ikke i nogen af de an-førte tilfælde havde haft til hensigt at slå bønderne ihjel, burde de utvivlsomt efter loven være dømt, som ladefogderne på Gisselfeld og Gerdrup og hofmesteren på Snedinge blev det.

BØNDERS MODSTAND MOD FOGDER

Bønderne tog i almindelighed tålmodigt mod de prygl, de fik, eller nøjedes med at bede om nåde. Nu og da kunne det dog hælde, at de satte hårdt imod hårdt; undertiden var det en enkelt bonde, som dristede sig til at slå igen, i andre tilfælde samlede bønderne sig i flok og følge til modstand mod fogderne.

Før 1660 kendes kun få eksempler på det. Nogle bønder under Bosjökloster blev i 1647 tiltalt for mytteri og overvold mod deres foged, og det følgende år klagede fogden på Torpegård (Åsum herred) over, at en bonde havde slået ham med sin fork, da han bebrejdede ham, at han ikke havde aget sit hø, som han burde. Bonden hævdede, at fogden havde truet ham med en kæp, så det var nødvendigt for ham at væрге sig med forken. På Frøstrup kom fogden såvel i 1652 som i 1654 ud for voldsomme bønder. Begge gange blev han slået med en høfork.¹

I 1704 forekom en episode fra Gisselfeld. Ridefogden havde sendt sin tjener til Tybjerglille for at tilsige bonden Anders Pedersen til at køre en rejse, men han kunne ikke, fordi han kun havde een hest. En anden bonde, Jens Andersen Skov, fik så ordren, men han ville ikke. På gentagen opfordring erklærede han, at djæveln skulle fare i ham, om han ville køre. Tjeneren gav ham så nogle rap af sin kæp, hvad der fik bonden til at gribe en plovøkse, idet han sagde: »Dersom du rører mig mere, skal du få en ulykke, stig ned af hesten, så skal vi drages med hverandre.« Han skældte ham ydermere ud for en hundsvot og lovede ham en ulykke. Ridefogden krævede Jens Skov straffet med sit fæstes forbrydelse, for at herskabets tjenere en anden gang kunne være i fred, og de, der blev tilsagt til arbejde, kunne være tilsigelsen lydige.²

Nogle år efter, i 1709, kom det igen til sammenstød på Gisselfeld. Ladefogden Rasmus Rasmussen befalede nogle bønder, som slog hø, at de skulle holde op at slå og begynde at rive det sammen, da det så ud til regn. Bønderne nægtede det, og en af dem, Rasmus Veste-

sen, sagde: »Jeg vil ikke gå herfra, før jeg får afslaget. Vi har gået her på tredie dag, jeg har mine rivefolk, de kan rive hø.« Ladefogden beskyldte dem nu for at have slået som skælmer og hundsvotter. Bønderne svarede igen, og Rasmus Vestesen trådte ud af sin skår og sagde: »Jeg har slået min skår, som jeg vil forsvare, og slår I mig, så slår jeg igen, om jeg så skal klæde støjle og hjul for det.« Ladefogden hævdede, at han havde svunget sin le over hovedet på ham, men vidnerne benægtede det, og der ses ikke, hvad der er kommet ud af sagen.³

Bønderne fra Kagstrup under Gl. Køgegård overfaldt 1707 deres ridefoged Jacob Larsen Quistgård. De var i almindelighed opsætsige imod ham, og da de en dag var gået fra hovarbejdet til et værts- hus i Køge, mødte de ham, da de igen kom ud på gaden. Fire mand trængte ind på ham, men han bad dem gå. En af dem sagde: »Jeg har ydt min landgilde og behøver ikke gå af vejen.« Derefter slog de løs på ham med deres svøbeskafter, mens han værgede sig med sin pisk. Omsider fik de ham trukket halvvejs af hesten, og de rev hat og paryk af ham. Fogden fik sin pistol frem og skød, men ramte ikke. Imidlertid kom nogle borgere til og fik skilt dem ad. Bønderne blev for overfaldet dømt til at arbejde på Kastellet i fire uger.⁴

På Juellinge, Lolland, kom det til et sammenstød mellem en ridefoged og en bonde i 1723.

Nogle bønder var i færd med at plante levende hegn. To timer før solnedgang holdt bonden Christen Hågensen op med at arbejde, og andre bønder fulgte hans eksempel. Ridefogden Laurits Weiløe befalede dem at fortsætte, idet han sagde til Christen Hågensen: »Djævlen burde fare i Eders krop, I er en af de bedste og ældste arbejdere, I går nu bort fra arbejdet, og de andre unge mennesker følger Eder efter. I skal blive, til I får hjemlov.«

Mens han talte, løftede han sin hasselkæp mod Christen Hågensen, men denne vendte kanten af sin spade mod ridefogdens pande og sagde, at hvis der blev slået på ham, slog han igen. Laurits Weiløe gav ham så 3-4 rap med kæppen, der var så tyk som en finger. Christen Hågensen svarede med at gribe fogden i brystet og ryste ham så kraftigt, at hans hue og paryk faldt ned »i moradset«, og der blev sagt, at hvis ladefogden ikke var kommet til, havde Christen

Hågensen fået has på fogden og fået ham »ned i moradset« ligesom parykken. Ved fælles hjælp blev Christen Hågensen så overmandet og slæbt til Juellinge, hvor han rimeligvis blev genstand for en hårdhændet behandling. Der hentydes til den under den påfølgende retssag, men dommeren erklærer, at det er sagen uvedkommende.

Christen Hågensen blev ved Juellinge birketing dømt til bøder på 4 og 2 rigsdaler. I dommens præmisser hedder det, at Laurits Weiløe ifølge lovens 6-5-5 havde ret til at revse Christen Hågensen, som han gjorde, og bonden burde straffes for sin grove formastelse og utilbørlige håndgribelse mod forvalteren, da han havde rebel-leret mod en så anseelig herres domestique.^{4b}

Ud over det sædvanlige gik Valløbyboernes opsætsighed i 1725. På denne tid var Ahasverus Becker fuldmægtig på Vallø, Han, der senere blev dræbt af sine bønder på grund af sin hårdhed, var allerede nu en streng herre. Bl. a. krævede han, at bønderne holdt deres gårdes bygninger i fin stand. Han havde fundet på en meget effektiv metode til at få sine krav gennemført. Hvis tavlene i bindingsværket ikke fandtes fuldt tilfredsstillende, lod han dem simpelthen slå ud, så bønderne var nødt til at forny dem. Det har utvivlsomt givet bønderne en mængde ekstra klinearbejde og selvsagt ærgret dem meget.

Den 11. juni 1725 mødte ladefogden Christen Pedersen i Valløby og begyndte at slå vægge ind. Men da han havde slået nogle stykker ind, samledes bønderne i bondefoged Christoffer Nielsens gård og begyndte at true ham. En af dem, Lars Ibsen, hævdede sin økse mod ham og truede med at slå hans hjerne ud. Ladefogden måtte redde sig ved flugt.

Næste dag drog samtlige bønder til Fredensborg for at klage til kongen over Ahasverus Becker. På vejen fik de skrevet en klage over ham. De besværede sig over væggene, der blev slået ud, selvom de var aldrig så gode, og erklærede iøvrigt i klagen, at de ikke kunne udstå hans tyranniske behandling med hug og slag, pisken og fængsel.

Mens mændene var borte, blev de tilsagt til at møde til hoveri. I mændenes fraværelse tog kvinderne imidlertid affære, de samledes til gadestævne og vedtog, at de ikke ville møde til hoveriet. Ahasverus Becker reagerede omgående mod denne beslutning; end-

nu samme eftermiddag sendte han Christen Pedersen til Valløby for at pante bønderne for hoveriets forsømmelse. Men kvinderne ville ikke lade sig pante. De samlede sig i flok, og i Laurits Ibsens gård kom de, 13 i tallet, »alle i flok over ham med trusler og skælden og med hug og slag af pryglers, spader og deslige værge.« Atter måtte ladefogden flygte over hals og hoved. Kvinderne nåede dog at tilføje ham tre sår i hovedet og to på hænderne, og de forfulgte ham på hans flugt med stenkast.

Øvrigheden fandt, at man her stod over for et regulært oprør, og sagen blev grebet alvorligt an. En særlig kommission blev nedsat for at dømme oprørerne. Resultatet blev, at Lars Ibsen, der havde truet fogden med øksen, fik et års arbejde på Bremerholm. Tre andre bønder, som havde »været formænd i opsætsigheden og den oprørske gerning« skulle arbejde med skubkarren en måned; de skulle desuden have deres fæste forbrudt og flytte til andre byer på godset. De øvrige mænd skulle stå åbenbart skrifte i kirken. Kvinderne blev også straffet for deres bedrifter. Fire af dem, der havde været særlig voldsomme, skulle en måned i spindehuset, mens de andre ni skulle stå i gabestokken ved Vallø kirke ni søndage i alt kirkefolkets påsyn.⁵

Øvrigheden og myndighederne havde overhovedet stor tilbøjelighed til at se mytteri og oprør, såsnart bønderne optrådte i samlet flok mod fogderne. En lille begivenhed på Skjoldenæsholm i 1748 blev således karakteriseret som oprør.

En julidag havde karlene fra Allindemagle været på Skjoldenæsholm for at slå hør. Da de var færdige, fik de af ladefogden lov til at købe fem fjerdingen øl til drikkegilde. Efter at have drukket en tid kom de op at slås. Ladefogden mente det nødvendigt at gribe ind og sagde til en af karlene, Frederik Larsen: »Tag hjem, din fulde hund.« Karlen svarede igen, og ladefogden slog så omgående løs på ham med sin tyrepisk. Da han vedblev at slå, sagde Frederik Larsen, at han skulle holde op, ellers ville det ikke gå godt. Karlen råbte så på sine kammerater, og de kom til, omringede fogden og begyndte at true ham. Et af vidnerne forklarede, at Frederik Larsen havde sat sin hat på sit ene knæ og sagt: »Er du min ladefoged, så er jeg en bondekarl, og ladefogden er ikke en gud. Om jeg skal klæde stejle og hjul, skal du ske en ulykke. Havde jeg dig

uden for, skulle jeg vise dig min brod.« En anden havde hørt ham sige: »Slår du et slag til, skal jeg skifte liv og blod med dig på stedet.« En husmand havde også været voldsom i sin mund og havde bl. a. sagt: »Det skulle ladefogden have gjort noget før, da skulle vi vist ham noget andet.«

Der blev råbt, at ladefogden blev myrdet, og nogle mænd kom til for at hjælpe ham; de fik ham da også trukket væk fra de vrede karle, før der skete ham nogen overlast.

Optrinet havde dog skræmt ladefogden stærkt. Under sagens behandling ved birketinget erklærede han bl. a.: »Om man af enhver overgiveness og ugudelighed knægt skulle trakteres således, da var det hverken ham eller nogen anden af det høje herskabs tjenere muligt at forrette deres tjeneste med sådan troskab og nidkærlighed, som ske bør.«

Godsejeren Danneskiold-Laurvig resolverede, at Frederik Larsen, den aggressive husmand og endnu en tredje karl alle tre skulle bravt afprygles og derefter ride træhesten. Frederik Larsen skulle desuden betale 2 rigsdaler til sognets fattige.

I betragtning af, at anklagen lød på mytteri, var det vel forholdsvis billigt sluppet for karlene. Det mente de åbenbart også selv; de takkede underdanigst for den nådige straf og lovede, at de aldrig mere i deres dage skulle vise opsætsighed.

Under sagen var ladefogdens tyrepisk fremvist i retten, og den befandt sig at være af en sådan beskaffenhed, »at man dermed ikke kunne lemlæste nogen.«⁶

En bondekarl, Peder Hermansen, under Giesegård, blev i 1751 af ridefogden Christoffer Fischer anklaget for oprør i ord og gerninger, og der tales desuden om oprør af den menige almue. Særlig meget synes der dog ikke at være sket. En dag, da der kørtes hø ind på Giesegård, havde Fischer slået en karl inde i laden, og der var da blevet larm derinde, særlig to karle fra Gørslev havde været højrestede. Peder Hermansen var så gået derind sammen med 5-6 andre karle, og han havde spurgt Fischer, hvorfor de skulle have uretfærdige hug, når de gjorde deres arbejde. Fischer havde svaret, at det ikke kom ham ved, men Peder Hermansen havde gentaget sit spørgsmål, og Fischer havde da sagt: »Din hundsvot, vil du komme her og sætte dig op imod mig.« Siden havde han bandet Peder

Hermansen med en stor ed, at han skulle slå ham i hans næse og mund, så tænderne skulle rangle i hans mund. Peder Hermansen blev beskyldt for, at han havde sagt til Fischer, at denne kom med fuld snude og overfusede dem for uret, ligeledes at han skulle have sagt, at hvis Fischer havde slået, ville de rotte sig sammen og slå igen. Men alle vidner erklærede, at de ikke kunne huske det.

Nogle dage derefter havde Fischer yppet klammeri med Peder Hermansen. Han arbejdede i ladegården, hvor han skulle hjælpe en brolægger. Denne var imidlertid gået, og mens han var væk, var Fischer kommet og havde skældt folkene ud, fordi de ikke bestilte noget. Han havde spurgt, hvor brolæggeren var, og dertil havde Peder Hermansen sagt, at han var oppe at drikke. Fischer havde åbenbart svært ved at tåle hentydninger til drikkeri, for han sagde: »Hvad kommer det dig ved, drikker han, må han selv betale. Hvi arbejder ikke du da?« Peder Hermansen svarede, at han arbejdede lige så godt, som de andre. Da de havde skændtes en tid, for Fischer løs på Peder Hermansen, greb ham i skuldrene og stødte ham op mod en vogn. Peder Hermansen gjorde modstand og truede Fischer med at slå ham med en hakke, han havde i hånden. Fischer havde så sagt, at det var synd for Peder Hermansens gamle forældre »Thi ellers skulle jeg nok sætte jer på et sted, at de skulle vride deres fingre derover.«

Der blev spurgt, om ikke Peder Hermansen var som en overmand og fortolker for de bønder, der var på den del af Giesegårds gods, i hvad de skulle foretage sig? Efter mange forhør ophævedes denne sag uden dom.⁷

Omkring stavnsbåndsløsningen synes bønderne at have rejst hovedet betydeligt, mens samtidigt adskillige forvaltere havde svært ved at huske på, at de nu ikke mere måtte prygle bønderne. Forvalter Smith på Korselitze beretter således, at han i marts havde pryglet to bønder, bl. a. havde han trykket dem jordebogen nogle gange i hovedet. Han havde også haft andre sammenstød med bønderne, men de reagerede stærkt mod hans voldsomhed, så han skrev: »Det bliver herefter en farlig sag at være mellem disse folk. Gud bevare os fra at komme hastig af dage.«⁸

Folketraditionen ved en del at berette om bøndernes reaktioner mod hårde ridefogder og ladefogder. En ladefoged, der havde pryg-

let 12 piger, blev overfaldet af to kvinder, der pryglede ham, så han døde deraf kort efter. På Lerchenfeld var en ladefoged, som var slem til at prygle; bønderne overfaldt ham og knuste hans hænder med en sten. Ved Boltinggård findes et sted, der kaldes Huggens Made, fordi bønderne engang her med deres leer huggede en ridefoged ihjel, da han længe havde pint dem. Bønderne slog en ladefoged på Tvilum ihjel; hver karl gav ham et hug med høleen, hver pige et slag med riven. En karl på Søgård, der blev slået af en foged, værgede så kraftigt for sig, at fogden døde; karlen blev henrettet.⁹

BØNDERNES HÆVN OVER HERREMÆNDENE

Herremændene selv kunne også komme ud for, at bønderne besvarede deres overgreb med voldsomme midler. Det skete dog langt sjældnere end for fogdernes vedkommende, og det synes i reglen at have haft en noget anden karakter. Mens det imod fogderne drejer sig om spontane reaktioner imod prygl eller anden overlast, er reaktionerne mod herremændene gerne fremkaldt af lange tiders plagerier.

Om en ret spagfærdig, men, som det viste sig, effektiv handle-måde hører vi fra Sønderskov. Under hovarbejde i 1769 kom nogle bønder i trætte med den unge godsejer J. T. Wodskou. Han blev hidsig og gav en dreng og en kvinde nogle rap med sin ridepisk. Næste dag modtog Wodskou en skrivelse fra bønderne, hvori det hed, at siden han i går så pludselig overfaldt og slog Hans Peder-sens kone og Niels Hansens tjenestedreng og lod høre »mangfol-dige skrækkelige trusler,« så kan de hverken få deres koner eller børn til at møde til hovarbejde, og selv kan de heller ikke, så de hverken vil møde eller kan lade møde til nogen slags hovforretning, før Wodskou giver dem en fornøjelig skriftlig forsikring om, »at mænd, koner, børn og tjenestefolk kan forrette deres hovarbejde uden hug og slag.« Wodskou indså åbenbart, at han havde forløbet sig; han gav bønderne den ønskede erklæring, og hovarbejdet blev genoptaget.¹

Andre gange blev der gået voldsommere til værks. Fra Elvedgård berettes, at bønderne engang rejste sig mod ejeren Bondo Simonsen. De overfaldt ham i marken og forfulgte ham hjem til gården, men det lykkedes ham at slippe over vindebroen og få hejst den op, så de ikke fik fat i ham.²

Værre gik det ud over Lars Nielsen, som i 1770 havde købt Agersø. Han krævede hoveri af bønderne og optrådte i det hele taget hårdhændet imod dem. Bl. a. pryglede han to husmænd; den ene af dem blev holdt af to mænd, mens Lars Nielsen selv pryglede ham, så han måtte ligge til sengs i fire uger derefter.

Omsider blev det agersøboerne for groft. Den 17. august 1774 om aftenen gik de til Agersøgård for at tale med Lars Nielsen. De fik fat i ham, og nu fik han råt for usødet. »Det er gået så vidt, at husbonden efter mange stød og ilde behandling ved at blive trukket fra et sted til et andet og især ved at blive stødt og slået mod stenbroen i hans gård, har tilsidst været nødt til at bede ynkeligt for sig, at de dog ville lade ham beholde livet. »Men bønderne blev ved at vise den største halstarrighed og opsætsighed ved at støje og larme, skælde og true især proprietæren med at ville rive hans gård ned med videre.«

Præsten kom imidlertid til, og derved frelste Lars Nielsen livet. Behandlingen havde dog gjort ham ked af at være godsejer, og han solgte straks hele øen. Til behandling af overfaldet nedsattes en kommission. Hovedmændene for opstanden dømtes til arbejde i jern i to år, to andre fik et år og andre store bøder. Men Lars Nielsen dømtes for strafværdigt forhold mod bønderne til at betale 100 rigsdaler til kongens kasse og 20 rigsdaler til justitskassen.

Sagen appelleredes imidlertid til højesteret, og denne frikendte Lars Nielsen, men opretholdt dommene over bønderne. Dog blev bønderne nedsat.³

Samme år, 1774, udsendte M. Svejtsjer på Ørndrup et stikbrev efter to karle, af hvem han under hoveriet »meget voldsomt og morderisk blev angrebet, som efter at de begge havde slået mig i hoved og ansigt således, at jeg ikke kunne røre mig eller gøre mindste modstand,« slog hans hånd, så en finger måtte sættes af. De vedblev at slå ham, indtil de troede, han var død, hvorefter de forsvandt.⁴

Et par gange hævnedes bønderne hård behandling ved at sætte ild på herregårdene.

I 1693 havde Rasmus Ibsen på Frøslevgård fængslet en bonde, som han påstod var hans vornede. Den fængsledes kone og en ung pige satte så ved nattetid ild på ladegården. 114 fag hus og mange kreaturer brændte, og Rasmus Ibsen led et stort tab, der sagtens lagde grunden til hans senere totale ruin. De to kvinder blev dømt fra livet.⁵

Endnu hårdere gik det ud over Rasmus Randlev på Skjerring Munkgård. Han var en stor bondeplager, og omsider blev det bønderne for meget. De stiftede en sammensværgelse mod ham

og besluttede at brænde gården af. De lejede en rytter, Peder Munk, til at sætte ild til den, og den 16. maj 1727 nedbrændte den fuldstændigt med besætning og inventar. Trods det store tab tog Rasmus Randlev straks fat på at bygge den op igen, og ved juletid 1727 havde han fået 87 fag under tag. Helligtrekongersaften 1728 satte Peder Munk ild til den nyopførte gård, og den nedbrændte atter.

Denne brand førte til Randlevs fuldkomne ruin. Han måtte sælge gården og døde i stor fattigdom. Bønderne nåede således både at slippe fri for deres hårde herre og tage en grundig hævn over ham. Det så endda længe ud til, at de skulle slippe billigt fra det, idet det tog lang tid, før brandene blev opklaret, men omsider skete det, og Peder Munk og bøndernes hovedmand dømtes til døden, mens de andre, der havde været med i sammensværgelsen, fik Bremerholms arbejde.⁶

Jens Lange til Rødkilde og hans bønder i Ulbølle udkæmpede en årelang kamp, som begyndte i 1767 og først endte en halv snes år senere, da bønderne endelig blev dømt for opsætsighed. Kampen førtes først og fremmest med klager, modklager og processer i en uendelighed, men ikke så sjældent blev endnu hårdere midler taget i brug. Bønderne klager over, at hvis en mand ikke efterkom Jens Langes befalinger om det overdrevne hoveri, blev han dagen efter kaldt op til Rødkilde og ind på Jens Langes værelse og der »meget jammerlig tilredt med hug og slag, så at nogle har været blodige og blå og haft tænderne så godt som udslagte, andre har han kastet til jorden og holdt i håret, mens hans ældste søn efter faderens ordre har trakteret dem,« og i 1771 hedder det: »Vi fattige mænd i Ulbølle, som står på vor ret, tør ej på marken komme i hans åsyn af frygt for at miste helbredet, thi han er både en grumme før, rask og hård mand. Han løber om blandt folkene både hjemme og i marken som en løve, og Gud bedre den, hans klør får fat på.«

Jens Lange klager til gengæld gang på gang over bøndernes oprør og rebellion, over deres ondskab og hårdhed og over, at de ikke nærer tilbørlig frygt og respekt for ham. En gang var 29 bønder i flok kommet op til Rødkilde, hvor de havde råbt og larmet så voldsomt, at Jens Lange til sidst måtte søge ly bag lukkede døre.

Senere havde bønderne vedtaget, at hvis en af dem blev kaldt op til Jens Lange, skulle byklokken i Ulbølle straks lyde, hvorefter alle mænd skulle følge ham for at hindre, at der blev tilføjet ham overløst. Der tales dog ikke om, at de i fællesskab forsøgte at lægge hånd på Jens Lange, men engang, da han ville prygle en bonde, kom han dog ud for, at denne strakte ham bevidstløs til jorden med en plovstav.

Nu og da gik bøndernes raseri mod hårde herremænd så vidt, at de myrdede dem.

Lydumgård i Vestjylland havde o. 1690 fået en ejer ved navn Søren Jensen Bramming. Han var en brutal mand, der plagede sin kone, sine tjenestefolk og bønderne over en lav sko. Det kom til mange sammenstød med bønderne; bl. a. blev en karl, som nægtede lydighed, lagt i lænker, men rømte om natten med lænkerne.

Omsider fandt bønderne forholdene utålelige; de dannede en sammensværgelse for at slå Bramming ihjel. Fem af dem forsøgte at fælde ham »på morderisk vis«, men det mislykkedes dem, og de blev alle dømt til Bremerholms arbejde.

Dernæst forsøgte en bonde at leje folk til at skyde herremanden; en karl, der tjente på herregården, påtog sig det for 120 rigsdaler. Han skød, men fejlede, blev fanget og dømt til stejle og hjul, men dommen blev, uvist hvorfor, ikke eksekveret. Bramming tog attentaterne med stor ro, men var altid skarpt bevæbnet, hvor han end færdedes. Man forsøgte også uden held at aflive ham med gift.

Tilsidst dannede nogle bønder i Jannerup en ny sammensværgelse. De indskød hver især penge til at leje en morder, og det lykkedes dem at købe en af Lydumgårds karle til at gøre et nyt forsøg. Endelig lykkedes det; den 25. oktober 1702 om natten fældede karlen Bramming med et pistolskud.

Bramming synes at have været så forhadet, at ingen var særlig interesseret i at få sagen opklaret. Karlen fik god tid til at undslippe, og det tog lang tid, før man nåede frem til de bønder, der stod bag drabet. En kommission blev nedsat til at dømme i sagen, og karlen og et par bønder blev dødsdømt, de øvrige bønder skulle på Bremerholm. Det lykkedes imidlertid ikke at få fat i den flygtede karl, og de to andre synes også at være sluppet fra det med livet.⁷

Mest berygtet blev mordet på landsdommer Becker til Bækkeskov i Sydsjælland.

Ahasverus Becker købte Bækkeskov 1729, han viste sig snart lige så hård der, som han havde været på Vallø. Han red altid rundt med et spanskkrør i hånden, og han brugte det ved enhver given lejlighed på bønderne. De erklærede senere, at de ikke kunne »nære sig for Beckers hårdhed« og at »landsdommeren havde været så hård ved dem, at de måtte gøre, hvad de havde gjort.«

Hvornår de først tænkte på at myrde ham, vides ikke; men i 1738 blev der ofte talt om, at de skulle gøre det, og den 12. august, da en del karle var ude at slå hø, blev det besluttet, at det skulle ske den dag. Becker kom ridende ud i marken for at se til dem, og som sædvanligt begyndte han at slå løs på en af karlene. Denne greb hesten i tøjlen og holdt den fast, og imens stimlede de andre karle sammen om ham og slog løs på Becker med høtyve og river. Han faldt af hesten, og de vedblev at slå løs på ham, så længe han var i live. Ialt slog 11 hovfolk på ham, så længe han var levende, og flere andre slog på ham, efter at han var død.

Hovedmændene flygtede, men såvel de som de andre deltagere blev snart pågrebne. En kommission blev nedsat, og den dømte de 11 til døden, adskillige andre kom på Bremerholm, og fem kvinder dømtes til spindehuset. Hovedmændene skulle klæde stejle og hjul, knibes med gloende tænger og overhovedet straffes så hårdt som muligt.

Dommen blev stadfæstet af højesteret. De fleste højesteretsdommere udtalte sig ved voteringen med stor afsky om mordet og krævede den hårdeste straf. Bram sagde således: »Her er drab, mord... her er revolte og rebellion til at kaste åg af sig.« Han krævede hård straf, for ellers »kan ingen husbond føle sig sikker, hans ladefogder og ridefogder ved ej, når de overfalder; det er hårdt, at der skal så meget blod udgydes, men øvrigheden er nødt til at sætte stærke eksempler til skræk for andre.« Seckman erklærede, at mordet havde forårsaget en skandale, og det måtte straffes således, at man talte mere om straffen end om mordet. Straffen skulle føre til forbedring og restitution, det måtte være sådan, at en husbond kunne gå sikkert i sin gård og på sine marker, bønderne var vel hans tjenere, men ikke hans tyende, det var derfor ikke et

delictum privatum, men et delictum publicum. Han vil tilstå, at Becker har misbrugt sin myndighed, men det burde ikke stå den, som klager, frit for selv at tage sig til rette.

Kun enkelte talte for formildelse af dommen. Bosen erklærede således, at vel skulle mordet straffes hårdt, men det var for meget at udgyde elleves blod for een. Han foreslår derfor, at kun de fem henrettes, mens de seks får Bremerholms arbejde på livstid.

Thestrup gik helt ind for bøndernes sag. Der burde være forskel på den, der angriber et menneske af gerrighed eller sådan årsag og den, som søger at befri sig for et hårdt og tungt åg. Becker har provokeret bønderne til oprejsning mod sig. Han tror ikke, at en gruelig straf kan forbedre almuen, man skulle hellere prøve at forbedre husbønderne. Man måtte ikke tro, at nogen havde lyst til at miste halsen og få sat hovedet på stage, uden at de dagligt havde lidt så stor trængsel, at de ikke agtede på straffen. Det vil være nok at følge loven, for hvis man gjorde straffen for hård, gjorde man folk forhærdede.⁸

Ifølge Franziska Carlsen havde bønderne under Rønnebæksholm planer om at slå Magnus Beringskiold ihjel. Han havde ved et høstgilde drillet dem ved at tage tappen af tøndnen, så deres øl blev spildt. Da de skulle holde høstgilde næste år, aftalte de, at hvis »den gale kammerherre« igen kom og trak tappen ud, ville de slå ham ihjel, og alle skulle være med til at lægge hånd på ham. Beringskiold kom ridende til gildet, men da han så, at alle mændene havde leer og pigerne river, vendte han om. Beretningen forekommer dog ret usandsynlig, højst har der vel været snak om det.⁹

DE ONDE HERREMÆND

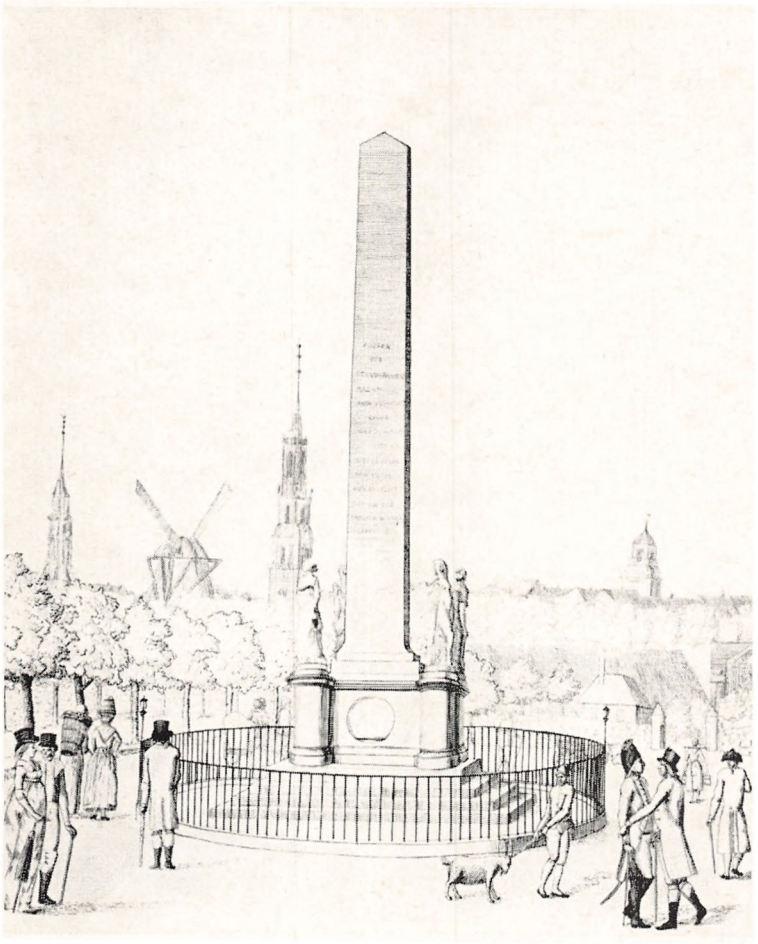
En vis form for gengældelse af forøvet ondt - en særdeles spagfærdig gengældelse ganske vist - lå der også i det slette eftermæle, visse herremænd fik af bønderne - i sagnene om de onde herremænd.

I deres afmagt over for virkeligheden udmalede bønderne sig, hvorledes det burde gå de strenge herrer, enten allerede i dette liv eller i hvert fald i det kommende, og dette blev drøftet og fortalt så tit, at sagnene i visse tilfælde blev bevaret, indtil de i forrige eller i indeværende århundrede er blevet optegnet.

Et yndet motiv for disse sagn er herremanden, der ikke kan få ro i sin grav, men stadig må søge tilbage til stedet for sine misgerninger. Gothard Braem, der ejede Lindholm o. 1700, kører således om natten i sin karet fra Gevninge kirke til Lindholm. Frederik von Holsten til Søbysøgård spøger i gårdens dyrehave, hans vogn er forspændt med fire sorte hingste, der spruder ild af næseborene. Fru Helle Trolle på Katholm fik ikke lov at dø en naturlig død, djævelen kom og hentede hende.

Undertiden havde herremændene været så hårde halse, at præsten ved deres død med ret stor sikkerhed kunne forudsige deres fremtidige skæbne. Da Søren Sørensen Sterm på Viumgård døde i 1754, skrev sognepræsten i Hemmet kirkebog: »1754 den 19. april døde Søren Sterm, proprietær på Viumgård, efter sygdom og svaghed, som til sidst steg til raseri. Gud forbarme sig over hans arme sjæl, thi som livet så enden . . . Ingen græd for ham, og ingen længes efter ham. Han fik derved ende på alle sine processer, og mange fik ro for ham. Han giver nu ej mere forargelse, men høster frugten af sit arbejde i livet.«¹

Hans Hansen Rosborg på Frijsholt fik som en sidste hilsen dette vers:

Frihedsstøtten, rejst udenfor Københavns Vesterport
til minde om stavnsbåndets løsning.

Stat stille her ved denne grav,
her hviler Rosborgs bene.
Men hvor hans arme sjæl blev af,
det ved kun Gud alene.

Variationer af dette vers kendes andetsteds fra. Om Christian Cæsar Lüttichau på Lerchenfeld hed det således:

Gud ved, hvor hans arme sjæl blev af,
til himlen kom den ikke.

En populær straf for de strenge herremænd var det at lade dem »kysse den blå jomfru«. Denne var en raffineret henrettelsesmaskine, som opbevarede i København og kun blev brugt for »gode mænd«. Til denne blev de sendt hen på det sidste. For at komme til jomfruen, der åbenbart var af et behageligt ydre, skulle de stige tre trin op. Når de steg op på det første, smilede hun til dem, ved det andet trin bredte hun armene ud mod dem, og når de nåede det tredje, omfavne de hun dem, men i det samme rullede deres hoved af. Blandt de herremænd, sagnet giver dette endeligt, var Fr. Schinkel på Hald og A. Fischer på Allinggård.

Til andre bondeplagere lykkedes det bønderne at fæste et nidvers. Om fru Merete Urne på Lindersvold sang de med en omskrivning af den gamle sommer-i-by vise:

Gud fri os for den onde trold.
Hør det som vi bede,
og fra fru Merte på Lindersvold.

Kirsten Kaas til Ørndrup er blevet mindet med verset:

På Ørndrup bor en frue, hedder fru Kirsten Kaas,
jager hun sine bønder i bås,
slider hun af dem både hud og læp
alt med en tornekæp.

Denne vise skal dog oprindelig være skrevet om hendes fader Thomas Kaas til Ørndrup.

Disse beretninger om onde herremænd kunne øges med mange andre. Alligevel er det dog kun en forsvindende del af de mange tusinde herremænd, der inden for vor periode beboede de danske herregårde, som har fået et sådant eftermæle til del.

Nu er det selvfølgelig et spørgsmål, om disse herremænd har gjort sig fortjent til denne folkelige fordømmelse. I enkelte tilfælde kan det synes tvivlsomt. Fru Helle Trolle til Katholm kan i hvert fald ikke i dag overbevises om at have gjort sig fortjent til den skæbne, sagnet har givet hende.² Men for mange andre er der tilstrækkelige vidnesbyrd om, at deres eftermæle ikke er ufortjent. At Hans Hansen Rosborg var en plageånd for sine bønder og mange andre er vist nok.³ For A. Fischer på Allinggård er sagen måske mere tvivlsom, men han var i hvert fald en pengegrisk og meget original mand. Fr. Schinkel på Hald hører med fuld ret hjemme blandt bondeplagerne. Blicher, der som barn havde kendt ham, skildrer ham i »Eneste barn«: »Denne gammeladelige herre var en rigtig aristokrat, hvilken bondepige på godset, han tilkastede tørklædet, måtte holde for, og hvilken bonde, han blev vred på, måtte holde ryggen til. Stundom slog han vel for hårdt, for stærk var han og måtte engang udholde en proces lige til højesteret, fordi han skulle have slået en, så han døde deraf. Kammerherren blev frikendt, det forstår sig selv, og så var den historie forbi.« Justitsprotokollerne gemmer også mange vidnesbyrd om hans stridbarhed.⁴

Sagnene om de onde herremænd fortæller direkte, at der mellem de danske godsejere i denne tid var en del, som i høj grad misbrugte den magt, forholdene og lovene gav dem over bønderne. Indirekte fortæller de, at det langt fra var tilfældet med alle godsejere. Når der ikke høres noget ufordelagtigt om en godsejer, er der en vis sandsynlighed for, at han ikke har behandlet bønderne værre, end man fandt rimeligt.

Det kan på ingen måde undre, at der i tidens løb mellem de tusinder af herremænd har været dem, som på uheldig vis skilte sig ud fra de øvrige; det samme var tilfældet inden for alle stænder, men det skæbnesvangre var, at deres stilling gav dem en

uforholdsmæssig magt over så mange af deres medmennesker, og at der i mange tilfælde først sent - undertiden aldrig - blev sat en stopper for deres ondskab. Bønder og folk af andre stænder, som viste sig farlige for omgivelserne, blev i almindelighed hurtigt og effektivt bragt til skikkelse - om fornødent på Bremerholm eller på retterstedet - men de onde herremænds fremfærd havde vide grænser.

Mellem bondeplagerne kan skelnes visse særprægede grupper. En af dem rummer helt eller delvis sindssyge, idet deres brutalitet er parret med en udpræget ekcentricitet på andre områder; ofte gav den sig udslag i de besynderligste påfund. Disse har som regel i folkemunde fået den sikkert rammende karakteristik »den gale«.

Til denne kategori kan utvivlsomt regnes friherre Siegfried von Rindschatz på Herningsholm, der i et kvart århundrede plagede sine omgivelser uden persons eller stands anseelse, før han endelig i 1609 blev dømt til evigt fængsel for sine mange misgerninger; han endte sine dage i statsfængslet på Dragsholm. Tydelige patologiske træk frembyder også W. F. von Wedell til Wedellsborg »den gale Wedell«. Han begik det ene overgreb efter det andet mod folk i flæng, bønder, degne, præster, mens han samtidig lå i bitter strid med sine børn. Gentagne gange blev han dømt ved højesteret for sine forbrydelser, men aldrig så hårdt, at det kunne hindre ham i at begå nye.

Knap så voldsom var vel »den gale baron«, Christian Frederik Knuth til Frederiksdal, selvom han med sine ekcentriske tilbøjeligheder forenede en ikke ringe brutalitet mod sine undergivne. Begge dele i forening førte til hans ruin, han måtte sælge godset og slå sig ned på den beskedne gård »Nøjsomhed«.

En anden gruppe rekrutteredes dels af udenlandske adelsmænd, der blev danske godsejere, samt af officerer, ikke sjældent var de begge dele. Udlændingene, ofte mecklenburgere, såvel som officererne viste ofte tilbøjelighed til at overføre de metoder, de havde brugt dels mod deres tidligere bønder, dels mod de hvervede soldater, til de danske bønder.

Repræsentanter for denne type var bl. a. mecklenburgeren Vincens Joakim Hahn, der ejede Hjortespring, Jomfruens Egede og Jægerspris. Digteren Jacob Worm ofrede ham disse linier:

Den tyske kykliky, han klukker efter guld,
hans pengegrådige næb Gud stoppe selv med muld.

Mellem dem var ligeledes Joachim Irgens på Vestervig kloster, som ved sin hårdhed fordrev de fleste bønder fra dette gods, Christian Ahrenstorf til Svanholm, major Christian Cæsar Lüttichau til Lerchenfeld, kaptajn Espen Poulsen på Jomfruens Egede, brigader William Halling til Dronninglund og flere gårde, Magnus Beringskiold til Rønnebæksholm og sønnen Thomas, adlet Vedel-sparre, til Sparresholm.

Den tredje gruppe dannede ridefogderne - ofte sønner af bønder eller andre jævne folk - der nåede op til selv at blive herremænd. Dette har sin naturlige forklaring. For at tage dette vældige spring på såvel den økonomiske som sociale rangstige, var det næsten uomgængelig nødvendigt at være, som det hedder om en af dem, »en hård mand at have med at bestille.«

Det hed da også:

Ej skarpere sværd du finde kan
end bonden, der bliver herremænd.

I denne gruppe træffes mange af dem, som er nævnt i det foregående, Rasmus Ibsen på Frøslevgård, Rasmus Randlev på Skjerring Munkgård, Peder Nielsen Mollerup på Vestervig, Ahasverus Becker, søn af færgemanden ved Hvalpsund, Hans Hansen Rosborg på Frijsholt, Jens Lange på Rødkilde, søn af en ridefoged, Lars Nielsen på Agersøgård og Peter Johansen på Petersgård.

Til samme gruppe hører også Anders Kjærulf til Bjørnsholm og flere herregårde, det var ham, om hvem det blev sagt, at han var en hård mand at have med at bestille. Noget fornemmere af fødsel var provstesønnen Peder Lerche til Lerchenfeld, han fik det skudsmål, at han »var bekendt som en voldsmand i sin tid«, og hans nabo, præsten i Ullits, digtede en nidvise om ham, hvori det bl. a. hedder:

Thi denne levede som et bæst,
og som et bæst han døde,
en landeplage, enkers pest ...

Som en særlig gruppe kan måske også nævnes de såkaldte spekulanter, der købte herregårde for på den kortest mulige tid at suge de flest mulige penge ud af såvel gården som bønderne. Blandt de skarpe karakteristiker, der gives af dem, kan anføres Torkel Badens fra 1770: »Herremænd: før adelsmænd, nu enhver ilde eller velopdragen ejer af ringe formue, der ofte uden at forlade sin nedrige tænkemåde, ophøjer sig over sin stand, og i stedet for at han før har ågret med svovlstikker eller højt med stude og heste, såsnart hans kapital er stor nok dertil, begynder han at ågre med bønder.«⁵

DATIDENS SYN PÅ TUGTELSESRETEN

Da der efter 1757 blev mulighed for at udtale sig nogenlunde frit om landbospørgsmål, og da så mange problemer derefter blev sat under debat, blev også tugtelsesretten genstand for diskussion, og det viste sig da, at der var vidt forskellige meninger om dens berettigelse og om dens nytte.

Allerede før 1757 foreligger der enkelte principielle udtalelser om den.

I 1745 klagede nogle falsterske bønder over en ladefoged og over regimentsskriveren, bl. a. fordi disse pryglede for meget. Amtmand Rosenørn udtalte i denne anledning, at hvad ørefigen, kassevinker og deslige angik, var det ikke godt, hvis en ridefoged ikke kunne bruge dem såvel på kongens som på proprietærernes godser. »Thi det er bekendt, at en bonde vil (skal) tvinges, og disse folk kan impatiere endog den allertålmodigste, når de ikke vil tage imod ræson, som er såre ofte, og så tidt det strider mod deres pre-ventioner.«¹

Et par år senere viser samme Rosenørn dog en anden opfattelse af straffene, idet han i nogle forslag til »Falsterlands almindelige nytte og bedste« foreslår, at der skal indføres strafarbejde for ulovlig skovhugst, da man har erfaret, at straf på kroppen som at sidde i hullet, ride træhest, bære den spanske kappe etc. har vist sig at være uden synderlig nytte.²

I Oeconomisk Magazins talrige skrifter berøres straffeproblemet kun sjældent. Et sted siges dog: »Hvor der ikke er arbejdere i lighed med (forhold til) arbejdets omfang, der må ladefogdens pisk komme den manglende evne til hjælp,« men, siger forfatteren:

Det sker vel i Amerika
med negerne fra Afrika.
Men christne burde christelig
mod christne folk opføre sig.³

I slutningen af 1760'erne, da det var klart, at visse landboreformer stod for døren, blev også straffespørgsmålet draget ind i debatten. En anonym forfatter retter et hårdt angreb på godsejerne. »Det kan siges med så megen mere vished, at en slave har det bedre end en sådan bonde, som man har eksempel, at bønder, som for en eller anden forseelse har været i slaveriet, efter løsladelsen har erklæret, at de havde det bedre i slaveriet end som gårdmænd ... Jeg vil tro, at herskaberne ikke selv alle er skyldige i deres bønders hårde behandling, men hidrører tildels af indført skik og tildels af deres betjentes slette indsigt og ringe kærlighed for bondestanden og deraf flydende hårde forestillinger.«⁴

Under stridighederne mellem de falsterske godsejere og bønderne i 1768 blev der fremsat adskillige udtalelser om straffenes brug og værdi.

Bønderne under Nørre ladegård udtalte således i et klagemål til landvæsenskollegiet, at proprietærene brugte så mange tilsynsførende ved hovarbejdet, at man kunne drive to bøndergårde på 30 tønder land med dem, og disse karle kan sige til en stakkels bonde: »Gak hen og rid træhesten, og bonden må tie og gøre, som han byder. Hvor mangan karl og mand har ikke allerede fået sine prygl, enkelte på Stadagergård er endogså slået fordærvet.«

Nørre ladegårds ejer, J. C. von Westen, svarede på klagen, at det var nødvendigt, at proprietærene ledede bøndernes økonomi, forbedrede deres moral og afhjalp den almindelige ladhed, som var falstringernes hovedfejl. Øen havde været dårligt administreret under kronen, og bønderne krympede sig, når deres drukkenskab, ladhed o. l. skulle hæmmes. De måtte holdes under bestandig opsigt, så det, der blev klaget over, var ikke tyranni, men alvorlig omsorg for at forbedre dem. Når de klagede over kropsstraffe, så havde hans betjente, omend kun sjældent, straffet de groveste bønder på anstændig måde for ondskab, opsætsighed, ladhed, malaccuratesse eller tobaksrygning på farlige steder. Men det var aldrig sket uden skellig årsag eller oftere end nødvendigt. En husbonde var nødt til undertiden alvorligt at »korrigere gemytterne, om lasterne ellers skal sættes sine højst nødvendige grænser.«⁵

J. C. v. Westen anså således straffene som absolut nødvendige som et led i rationel godsdrift.

For en mand, som ikke direkte var interesseret i bøndernes præstationer på hovmarkerne, men som må formodes at have god forståelse af forholdene, tog problemerne sig væsentlig anderledes ud. Landvæsenskommissær i Nyborg amt, A. Bekker, skrev i en betænkning 1768: »Imidlertid burde det vel ikke tillades en husbonde eller hans betjente at skælde, bande, slå og prygle en bonde. Thi dette forvolder, at bonden, som gerne foragter sig selv - især den fattige - endnu anser sig for mere slavisk og fornædret og fatter aldrig den grad af ambition, som udfordres til at gøre ham til et menneske og en retscaffen bonde. Et ord, en mulkt eller en liden revselse af rettens personer korrigerer en bonde mere, end den hårdeste medfart af en ladefoged.«⁶

Trykkefrihedsperioden under Struensee bragte et par indlæg, der begge er stærkt præget af indignation over forholdene. En anonym forfatter siger: »Ideligen optænkes nye byrder af de ubarmhertige plaguefogder. Mangen herremand hersker over sine bønder med større myndighed end den mest uindskrænkede monark; denne binder sig selv til love, men hin lægger sin egenmægtige vilje til rettesnor og fuldbyrder samme med tyrepisken, træhesten og hullet.«⁷

I »Bonde-Plageren eller Danske Fogders og Forpagteres Skilderie« fremsættes ligeledes en række skarpe angreb på strafferetten. »Ja, nogle finder sig helt fornøjet at kunne tyrannisere over deres medmennesker. O, skadelige fordomme, som forskanse sig for at mætte sin begærlighed - ved at beholde en uindskrænket magt til at dømme alle ting efter egne fordele. Vel er det sandt, magten er dem forundt - men dog til måde - hvorfor skal det ene menneske således undertrykke det andet? Er det ej muligt at finde en bedre forfatning? - Kan disse siges at være landmænd, som ej indser sit eget vel, må man ikke væmmes (ved) at se omgangen med deres bønder?

Det ene trældoms åg formerer det andet, og den ene plage rækker den anden hånden. - Alt for at mætte herskesygens begærlighed. Intet under, at agerdyrkeren er vrangvillig. Intet under, at han er doven og dorsk, som for sin sure sved skal belønnes med armod. Retfærdige Gud, skal disse plaguefogder evindeligt være, skal deres magt dog ej snart forsvinde og have en ende... Man kan vel ind-

vende, hvorfor klager ikke bonden, er det dem forbudet at søge retten? Ja desværre, thi de frygte mere for fogden end for herremanden selv, og altså kan klagen ikke tjene til linder derimod.«⁸

Efter Struensees fald 1772 stilnede diskussionen af, censuren blev genindført, og man kunne ikke under Guldbergs styre gøre sig forhåbninger om væsentlige ændringer i bøndernes sociale kår. Først med regeringsskiftet 1784 vendte reformmulighederne tilbage, og tugtelsesretten blev atter taget op til drøftelse.

Blandt de første indlæg var: En Landmands Tanker om at forene Bondens Frihed med nærværende Forfatning uden betydeligt Tab for Jorddroten. Heri siger forfatteren om strafferetten, at han nok ved, hvorledes lovens 6-5-5 forklares, men har lovgivningen tænkt, at der ved tyende skal forstås bønder, der er statens vigtigste og fleste borgere? Kan man overlade private denne despotiske straffetrigthed over disse hæderlige statens borgere? Denne ret er i sig selv odiøs og alene som et nødvendigt onde overladt husfædre over deres hustyende. Men en tjener, selv om han bærer kalvekryds og tresser og krør sig nok så meget i forgemakket, står i rang langt under en hæderlig bosat bonde. Alle slår løs på bonden, men det ville være godt, om det blev plad og aldeles forbudt, at ingen bonde eller husmand, som har været soldat, må prygles med næver eller stokkeslag af husbonden eller hans fuldmægtig. Hvis en bonde forså sig mod husbonden, kunne det i stedet meldes til amtmanden, som kunne idømme ham en mulkt og, hvis han ikke kunne betale, en korporlig straf enten med træhest eller nogle dages vand og brød.⁹

1786 fremkom bl. a. Ole Lundt Bangs Afhandling om Bondestanden, der, så reformvenlig den iøvrigt er, ikke tog absolut afstand fra tugtelsesretten, men anså denne nødvendig under hoveriet.

Samme år bragte et indlæg mod En Landmands Tanker. Forfatteren går stærkt ind for tugtelsesrettens bevarelse. Man vil, siger han, at husbonden skal frasige sig sin husbondsret, og at bonden ikke skal anses for at være godsets tjener. Men hvad skal formå proprietæren hertil? I mange hundrede år har han haft denne ret, og lovene har stadfæstet den. Rettigheden er nyttig for staten, og den strider ikke mod Guds lov. Alle kan ikke være husbønder, og ikke alle kan være tjenere. Ved syndefaldet er der kommet ulighed

ind i verden, og den vil være der til verdens ende. Den gamle hals- og håndsret er bortfaldet ved Danske Lov, men i stedet har husbonden fået revselsesret. Man har indset denne rets fornødenhed i overensstemmelse med tingenes natur, man har også viselig bestemt dens grænser; den må ikke gå til tyranni, ikke forårsage sår og ikke ske med æg og odde. Sker det, anses det, som om gerningen var begået mod en fremmed. Denne milde revselsesmåde vil man have afskaffet... Forbrydelserne i landvæsenet er mange, fortsætter forfatteren, og langt flere vil de blive, når bonden vidste sig aldeles sikker mod denne straffemåde. Mange fejl hos bønderne kan rettes med 2-3 skrub, og mange forseelser forebygges ved husbondens myndighed. Det er dog en så ubehagelig måde at gøre det på, at ingen bruger den, hvis advarsler og formaninger er tilstrækkelige.

Forfatteren mener, at tugtelseerne er blevet færre i de sidste 30 år, og han anser forslaget om, at amtmanden skulle kunne dømme bønder til træhest eller vand og brød, for dårligt. Træhesten er altfor forhånende, og vand og brød straffen kræver for lang tid, så bonden sinkes i arbejdet, og hans legeme svækkes. Han slutter med at erklære, at tugtelsesretten har gavnet Danmark meget, og dens ophævelse vil kun skade, hvis det sker, før det er lykkedes at omdanne bøndernes hjerter fra det skadelige til det uskyldige.¹⁰

I skriftet: Betragtning over Vornedskabet og Følgerne af dets Ophævelse kommer professor Anders Gamborg ind på tugtelsesretten. Han spørger, om det er billigt, at proprietæren har ret til at straffe bonden som et tyende, når bonden ikke til gengæld har lov at forlade godset. Og han spørger videre, om det er ret at straffe, fordi bonden pløjer, når jorden er våd, når han lægger for brede furer, fordærver sine kreaturer eller lader sine gærder ligge? »Kan ikke en ildesindet proprietær under sådanne påskud finde tusinde lejligheder at mishandle enhver på sit gods, som blot med en mine kan have fortørnet ham? Det være langt fra mig at sige eller tro, der skulle gives proprietærer, som således misbrugte deres magt; nok, når sådanne misbrug ikke kan forhindres, så længe vornedskabet ikke er ophævet.«¹¹

Diskussionen fortsattes i 1787. Gang på gang blev undertrykkelsens og tugtelsesrettens skadelige følger for bønderne under-

streget. C. A. Fabricius hævdede således, at bønderne på Sjælland og Lolland-Falster på grund af vornedskabet, der gav godsejerne mulighed for »at trykke og medtage dem til det yderste,« var blevet ganske nedslagne og modløse, så de havde ladet sig behandle, som man ville, således at de som virkelige trælle havde fået trællens sindelag og tænkemåde. Man så det samme i Jylland og på Fyn, hvor bønderne gennem længere tid havde haft den vanskæbne at stå under hårde og uskønsomme godsejere. Men derimod så man også, at de sjællandske bønder snart fik en anden natur, når de havde milde godsejere.¹²

Blandt tugtelsesrettens varme forsvarere var præsten i Skelskør, F. L. Thanck. Han havde købt Agersø, efter at bønderne så drastisk havde fordrevet den tidligere ejer, Lars Nielsen, og han havde tilsyneladende også høstet visse erfaringer om, at de kunne være vanskelige at regere. I hvert fald ønsker han, at den tid aldrig må komme, da bonden skal være sin egen vejleder, thi da vil armod komme med stærke skridt. Udsvævelser, fylderi, voldsomheder, tøjlesløshed, overmod og ladhed vil brede sig og give fædrelandet en anden skikkelse. Alt for stor frihed for bonden er farlig. For bønderne er mængden, og man skal ikke gøre mængden tøjlesløs. Ved hoveriforordningerne af 1769 og 1771 blev bønderne overmodige. Mange godsejere blev truet af dem, andre måtte føle deres voldsomme hænder. Bønderne er i almindelighed onde og hengivne til opsætsighed, de må forbedres i sind og tænkemåde ved at holdes til sand guds frygt og ved at ydmyges i deres udsvævelser. De må derfor kunne straffes lempeligt og uden store vidtløftigheder, så de kan have den ærbødighed for husbonde og fuldmægtige, som loven forlanger. At tvinge bonden med lov og ret er alt for langsomt og kostbart.¹³

Meget stærkt angribes tugtelsesretten af den tidligere (s. 80) anførte anonyme forfatter, der omtalte det overdrevne prygleri. Han vender sig, som man kan vente, særlig mod pryglestraffen. Når man tænker på den, kan det ikke undre, at bønderne får en lav og slavisk tænkemåde. Prygl anvendes ikke inden for andre stænder, og i England bliver de heller ikke anvendt mod bønder og tjenere. Vil man opdrage bønderne til en bedre tænkemåde, må man fri dem for tyrepisk, stok og prygl. Han slutter sit indlæg med at sige: »Blev

de, eller kunne de blive samlede, alle de små historier, som i denne materie er udøvede, så ville man få mange bedrøvelige anekdoter at læse.«¹⁴

Endnu en anonym forfatter kommer med et kraftigt indlæg mod straffene. Bønderne må ofte sukke under deres herres hårdhed og ubarmhjertige hånd, siger han. Deres undertrykkelse og trældom giver enhver ildesindet proprietær magt til at mishandle dem, som han vil. Man må have medlidenhed med bonden, som beder om hjælp, men ofte i stedet for får en gruelig hob forbandelser og nogle snese gennemtrængende slag af en god kæp, og som en naturlig virkning heraf: en blodig ryg. På denne måde må bønderne ofte tåle, at herremanden beviser sin ret, hvis de er uenige, og han kan ingen oprejsning få for det. Bønder er fødte af forældre, der behandles som trælle. Kan man da vente at finde andet end slavisk blod i deres årer. Forældrene kan ikke lære dem at tænke som frie mennesker, da de aldrig selv har været frie »Du skal gøre, hvad dig befales, ellers får du hug, dette er den eneste opmuntring til flid i deres arbejde, hvilken faderen ved at give sin søn.«¹⁵

Selv blandt dem, som var betænkelige ved at give bønderne friheden, var der nogle, som mente, at tugtelsesretten i alle tilfælde burde afskaffes. Blandt disse var F. L. C. von Beenfeldt. Han lader i en fingeret samtale med en sjællandsk, en fynsk og en jysk gods-ejer, jyden sige, at en af hovedgrundene til bøndernes ynkværdige forfatning er den ilde behandling, de får af slettænkende proprietærer eller deres fuldmægtige, når disse overdriver den myndighed, loven giver dem. »Og heri ønsker enhver rettænkende proprietær, at ingen ophold må ske. Enhver ægte patriot har ret til at ønske denne omstændighed forandret.«

»Hvad stand vi end nævne, er det altid utilladeligt handlet, at overmanden ikke behandler undermanden, som han bør, men i proprietærstanden er det syndigt og højst strafværdigt handlet, når bonden, som arbejder for hele statens vel, og som forsynet har bestemt til at arbejde for de øvrige stænders udkomme i staten, ej behandles med al den ømhed, skånsel, velvillighed og godhed, som omstændighederne tillader.«¹⁶

STRAFFENS VIRKNINGER

Spørgsmålet: hvilke virkninger havde straffene på bønderne? er meget vigtigt, men tillige meget vanskeligt at besvare.

Når man stiller det, må man huske på, at der bag straffene lå mindst to hensigter. Den ene var at straffe egentlige forseelser, som skovtyveri, hoveriforsømmelser, dårligt hovararbejde o. l. og derigen- nem om muligt forebygge, at de blev gentaget. Hvad skovtyveri og andet angår, lykkedes det kun i ringe grad.

Straffens anden og i godsejernes øjne utvivlsomt vigtigere op- gave var at holde bønderne til lydighed; efter overinspektør Leh- mans belæring for Steffen Ladefoged var det ikke for de egentlige forseelser, piskan skulle tages i brug, men for malice og modvillig- hed. Det samme fremgår tydeligt nok af ridefogedinstrukserne. Det er modvillighed, hårdnakkethed og trods, der først og fremmest skal straffes med korporlige revsels. Godsdisciplinen skulle oprethol- des. Lydighed og underdanighed skulle være bøndernes første pligt, det var først og fremmest det, man skulle opdrage dem til, og op- dragelsesmidlerne var træhesten, tyremien, hundehullet og den spanske kappe.

Hvor det gik særlig hårdt ud over bønderne, som f. eks. på Møn under livgardens regimente, synes man undertiden bevidst at have arbejdet på at nedbryde bøndernes selvrespekt ved at føje sjælelige ydmygelser til de hårde legemlige straffe. Således måtte bønderne undertiden efter endt mishandling gå til officererne og takke for mild og nådig straf. Eigil Hansen, Askeby, beretter, at generalløjtnanten var blevet fortørnet på ham. Han havde derfor måttet sidde på vand og brød i Stege. Han havde desuden siddet krumsluttet i tre dage og måtte derefter gå til Nygård og takke for nådig straf. En anden, Peder Pedersen, Koster, siger, at al den spot og foragt, der kan findes i landet, blev ham vederfaret.¹

Den egentlige hensigt med straffemidler som træhesten og den spanske kappe var utvivlsomt også som antydnet i højere grad at virke beskæmmende og ydmygende end egentlig at tilføje fysisk smerte; det sidste kom i hvert fald kun i anden række.

Om de enkelte bønders opfattelse af straffene foreligger der imidlertid kun et meget beskedent materiale. Det foregående bringer visse eksempler på bøndernes umiddelbare reaktioner. Når det drejede sig om prygl, bad man i reglen om at slippe fri, i enkelte tilfælde blev der dog, som anført, slået igen.

Hvad straffe med træhesten og hundehullet angår, er der enkelte antydninger af, at de pågældende følte det som en skam, der overgik dem. Det gælder den gamle bonde på Vordingborg og karlen på Gisselfeld, der begge, da de skulle i hullet, erklærede, at det var første gang, det skete, og karlen på Gisselfeld fjede hertil en bøn om, at det også måtte blive den sidste. Det samme gælder for Gaunøkarlen, der måtte ride træhesten, for hans vedkommende var det ledsaget af voldsomme trusler mod den, der var skyld i, at han kom ud for det.

Et enkelt eksempel viser, at en straffet mand ikke var glad for at komme hjem og fortælle, at han havde fået prygl. Det gælder husmanden fra Snedinge, der var slået af hovmesteren (se side 90). Han ventede flere dage med at fortælle sin hustru om pryglene, rimeligvis for ikke at forvolde hende, der efter beretningen var svag, yderligere bekymringer.

Vanskeligt er det ligeledes at sige noget om, hvorvidt bønderne vænnede sig til at betragte prygl og andre straffe som noget, der nu engang hørte sig til, og noget, de måtte affinde sig med så let som muligt, eller om straffene har forårsaget sjælelige sår hos dem.

Her har selvsagt store individuelle forskelle gjort sig gældende, formentlig har adskillige ikke taget et rap af fogdens pisk særlig tungt. Denne opfattelse havde S. Lund på Skjoldenæsholm i hvert fald, da han trøstede den pryglede Ole Olsen med, at man ikke blev syg af et par ørefigen, det var bønderne jo vant til at få, og det gik de ikke i stykker af.

Men enkelte gange støder man på en anden opfattelse. Ganske vist fra en senere tid hører man, at den kendte bondepolitiker, bonden Jens Gregersen, Kundby, gennem hele livet var præget af, at han engang havde set ladefogden på Hørbygård prygle hans fader, der som husmand gjorde hoveri på gården.

Fra ældre tid kan man pege bl. a. på Bækkeskøvs bønder, der følte sig så forpinte under Ahasverus Beckers tyranni, at de ikke betænkte sig på at sætte liv og gods i vove for at slippe fri for det.

Et andet eksempel på en hel families lidelser under en ladefogeds plager foreligger fra Gjorslev.

Den tidligere ladefoged på Gjorslev, Ole Ring, kom en dag i 1719 til Ganneskov kro. Da han atter forlod kroen og ville sætte sig op i sin slæde, blev han overfaldet af ladefogden på Trygge-vælde, Knud Henriksen, der med sin pisk slog ham mange gange i hovedet og på kroppen, så han blev ganske blå og blodig. Knud Henriksen indledede sin aktion med følgende forklaring: »I har gjort min fader og moder meget ondt i forrige tider, da jeg var en dreng, og kommet min moder mange gange til at græde, men nu er jeg en karl og hedder Knud, nu skal jeg betale jer for det, I har gjort i forrige tider.« Ifølge et andet vidne, skulle Knud Henriksen senere have sagt: »Jeg drages det vel til minde, at I kom min moder til at græde blodige tårer mangfoldige gange, allermest, når I lod min fader utænkelig mishandle med slag og pryglen, og I handlede stændig (bestandig) ilde med mine forældre, den tid de boede under Gjorslev, endog de stræbte over formue med gårdens drift.«²

Måske har Knud Henriksens forældre været en undtagelse, men det er jo ikke umuligt, at Ole Ring også har mishandlet andre bønder med slag og pryglen og fået deres koner til at græde mange gange. Formentlig har han dog ikke fået samme betaling for det, som han fik af Knud Henriksen.

Andre ladefogder kan jo også have været som Ole Ring, og andre bønder ligeså sårbare som Knud Henriksens forældre, men der synes ikke at foreligge meget desangående.

Hvad straffenes virkninger på bondestanden i almindelighed angår, er der i det foreliggende anført adskillige udtalelser fra datiden derom. Synspunkterne var vidt forskellige. Nogle anså straffene som nødvendige midler til at sætte tilbørlige grænser for bøndernes laster eller til at holde forbrydelserne indenfor landbruget nede på et rimeligt antal. Andre - modstandere af tugtelsesretten - fremhæver gang på gang, at straffene virker fornedrende på bønderne, betager dem selvtilliden og får dem til at foragte sig selv. De fik som virkelige trælle trællenes sindelag og tænke måde.

TUGTELSESRETTENS OPHÆVELSE

Da Christian Ditlev Reventlow havde fået sikkerhed for, at Den store Landbokommission ville blive nedsat, skrev han til sin søster, Louise Stolberg: »Guds velsignelse, frihedsbudskabet er kommet. Der ligger udplyndringen, lænkerne, åget, de lange piske, træhesten, den spanske kappe, borte er de . . . Hurra, hurra, der ligger det gamle kram, jeg har revet det ned med tænderne, med hænder og fødder. Jeg vil nu brænde det og kaste asken i havet, at det kan synke ned i jordens indvolde.«

Reventlows voldsomme udbrud kunne tyde på, at kommissionens store opgave skulle være at tage kampen op mod de ovennævnte redskaber. Det var imidlertid andre spørgsmål, der kom til at optage kommissionens tid og tanker.

Tugtelsesretten blev kun berørt i forbigående, og den gav ikke anledning til længere diskussioner.

Som nævnt mente Ole Lundt Bang, at det var nødvendigt at opretholde tugtelsesretten ved hoveriet. Kommissionens øvrige medlemmer synes ganske at have overset dette forslag. I et indlæg af 27. november 1787 udtaler Christian Colbiørnsen, at bønderne skulle være pligtige til at vise deres herskaber sømmelig ærbødighed og agtelse, og at domstolene skal straffe overtrædelser herimod, og han fortsætter, at det iøvrigt er kongens vilje, at de uden hjemmel i loven fra gammel tid indførte og af en del proprietærer eller deres forvaltere på egen hånd dikterede straffe med træhest, halsjern, arrest i hullet og deslige aldeles skal afskaffes.¹

Kun en enkelt opponerede imod dette forslag, nemlig Morten Quistgaard, Gerdrup, der mente, at godsejeren stadig skulle have ret til i alt, hvad der hørte til hovgerningen og til bøndernes egne gårdes drift, at straffe dem efter lovens 6-5-5.²

P. Wormskiold udtalte, at de omtalte misbrug, som på nogle godser skulle udøves med træhest, halsjern og fængsel, langt fra var

Christian Ditlev Reventlow,
godsejeren, som i Den store
Landbokommission gik så
stærkt ind for reformerne.
Litografi.

Henrik Stampe,
en af de første forkæmpere
for landboreformer.
Efter Maleri på Frederiksborg.

så almindelige, som man skulle tro ud fra Colbiørnsens forestilling, men at spørgsmålet iøvrigt nærmere måtte overvejes af kommissionen.³

I indstillingen til kongen af 24. maj 1787 hedder det, at den største del af bondestanden må ernære sig som fæstere og husmænd. Selvom disse løses fra stavnsbåndet, bliver deres kår dog altid ringe i sammenligning med proprietærernes, fra hvis myndighed de ikke kan undrages. »Det er altså nødvendigt, at den lov, ved hvilken deres rettigheder i hensigt til jorddrotterne skal bestemmes, må gives sådan fasthed og styrke, at den kan bestå ved sig selv og tillægges sådanne håndhævelsesmidler, der kunne være tilstrækkelige til at beskærme dem imod forurettelser og afværge de misbrug, som erfaringen har vist at være naturlige følger af godsejernes overmagt på den ene og bondestandens ukyndighed på den anden side.«⁴

Det hedder senere, at så billigt det er, at jorddrotterne håndhæves i den myndighed, der tilkommer dem i hensigt til bønderne, så overensstemmende er det med retfærdighed, at der bør sættes grænser for denne myndighed, på det den ej skal misbruges til bondestandens undertrykkelse og krænkelse for deres borgerlige frihed. Herefter anføres hvilke misbrug det drejer sig om (som anført i indledningen).

Denne indstilling gik uændret over i forordningen af 8. juni 1797.

Træhest, hundehul og den spanske kappe var nu forbudt, men forordningen indeholdt ikke et direkte forbud mod at prygle bønderne, nogle har åbenbart opfattet det, som om det stadig var tilladt. I 1791 fandt Christian Ditlev Reventlow det ihvert fald nødvendigt at komme ind på spørgsmålet i en betænkning om hoveriet. »En ikke usædvanlig måde at bringe efterladne bønder til at gøre deres skyldighed har været hug,« siger han, og han fortsætter: »Jeg ved meget vel, at der er egne, hvor man ikke er vant til at byde bønder hug, og hvor den, der ville byde sådant, ville vove meget ved at gøre det. Jeg ved også, at de allerfleste godsejere ikke tillader, at deres bønder mishandles med hug, men derfor er dog en lov, som forbyder en sådan mishandling, ikke mindre nødvendig.«

Ved forordningen af 25. marts 1791 om hoveriet blev det der-

efter udtrykkeligt forbudt at prygle bønder og deres koner under hovarbejdet.⁶

Dette var dog ikke ensbetydende med, at tugtelsesretten fuldt ud var afskaffet. Overfor husmænd, tjenestefolk og halvvoksne drenge og piger kunne den stadig tages i brug.

For husmændenes vedkommende blev spørgsmålet taget op under forberedelserne til en ny forordning om husmandshoveriet af 30. januar 1807. Resultatet blev, at det ikke blev direkte tilladt, men heller ikke direkte forbudt at tugte husmændene under hovarbejdet, og dette fortolkedes, somom det var tilladt. Først 1848 blev det forbudt at prygle husmændene under deres pligtarbejde, samtidig blev det forbudt at prygle mandlige tyende over 20 år og kvindelige over 16.⁷

SLUTNING

Af de allerede anførte årsager har denne undersøgelse så langt fra formået at løse problemerne omkring herremændenes tugtelsesret. Den er næppe kommet stort udover at påpege dem. Navnlig må det erkendes, at man står på så godt som bar bund, når det drejer sig om konstatering af det omfang, i hvilket straffene blev anvendt. Kilder, som giver kvantitative oplysninger herom, er kun fundet i et enkelt tilfælde, og det er kun for en enkelt gren af et gods administration, nemlig angivelsen af straffene for skovtyveri på Sorø akademis gods. Når og hvis det fornødne kildemateriale bliver gennemgået, vil mulighederne for at nærme sig problemernes løsning være væsentlig større, men vanskelighederne ikke ganske overvundet. For kilderne tier ganske givet med noget, og det vil blive svært at afgøre, hvor meget de tier med.

Det kan dog fastslås, at den populære opfattelse, at træhesten og de andre straffemidler var i stadig brug overalt og til alle tider overfor bønderne, på ingen måde holder stik. På den anden side kan problemet heller ikke ganske bagatelliseres, hvad kildernes sparsomhed med oplysninger på dette område undertiden har fristet til.

Trods sparsomheden af det kildemateriale, der hidtil er udnyttet, kan visse hovedtræk dog slås så nogenlunde fast.

Blandt disse er det væsentlige, at det stadigvæk synes at være kronen, der har gået i spidsen med hensyn til at straffe bønderne. Dette gælder afgjort for brugen af træhesten. Gennem omkring 80 år hører vi om brugen af den på krongodserne, før den dukker op på de private godser. For den spanske kappes vedkommende blev den brugt tidligt på krongodset, men for den har man dog et lige så tidligt vidnesbyrd om brug på en herregård. Ligeledes synes kronen at have være i spidsen med brugen af hundehullet og pryglene.

Alt ialt tyder det materiale, som hidtil er fremdraget på, at bønderne på krongodset langt tidligere blev genstand for hårdhændet behandling end på de private godser. Allerede i det 16. århundrede høres alvorlige klager fra krongodserne, mens den hårdhændede

behandling på de private godser først synes at sætte ind i de sidste årtier af det syttende. Til gengæld er der visse ting, som tyder på, at man i den sidste tid før det store krongodssalg o. 1770 behandlede bønderne mere lempeligt på krongodset, end tilfældet på samme tid var på adskillige private godser.

Det ser således ud til, at den mere udstrakte brug af legemlige straffe på private godser kun har strakt sig over godt et hundredår, mens den på krongodserne er begyndt henved et hundredår tidligere.

Det nye materiale, der er inddraget i denne undersøgelse, er næsten udelukkende sjællandsk, og forholdene tegner sig derfor naturligt nok værre på Sjælland end i de øvrige landsdele. Denne tydelige forskel mellem landsdelene skyldes dog næppe alene materialets skævhed. Når der i den omfattende lokalhistoriske litteratur fra Jylland kun findes så lidt om disse forhold, kan de vanskelige kildeproblemer gøre deres dertil, men der er dog en vis sandsynlighed for, at tavsheden må udlægges derhen, at de jyske bønder heller ikke på dette område har været udsat for tilnærmelsesvis så stort et tryk som de sjællandske, og det samme gælder rimeligvis for de fynske. Dog kan der såvel fra Jylland som fra Fyn fremdrages enkelte eksempler på herremænd, som behandlede deres bønder hårdt nok.

Hvad straffenes art angår, tyder materialet afgjort på, at den sædvanligste straf var prygl, og at disse i almindelighed blev givet på stedet, hvor forseelsen var blevet begået, eller i det øjeblik, herremanden eller fogden blev fortørnet på bonden, øjensynligt ofte i en hidsighed, som man ikke behøvede at lægge nogen dæmper på. Undertiden blev pryglestraffene dog også eksekverede som regulære afbankninger, hvor delinkventen blev holdt fast af et par mænd, mens en tredje slog løs på ham; piske og stokke af mange arter blev brugt til at prygle med, men tyremien var det sædvanligste tugteredskab. Hundehullet synes mange steder at have været en sædvanlig straf; på Sorø akademi anvendtes den hyppigt for skovtyveri. I almindelighed synes hullerne at have været meget ubehagelige opholdssteder, og opholdet synes ofte at være gjort endnu værre ved traktement med vand og brød eller ved, at man overhovedet ikke gav fangerne noget underhold.

For træhestens og den spanske kappes vedkommende tyder visse

ting på, at de blev anvendt relativt sjældent, selvom de i nogle instruktioner for ridefogder blev anbefalet til brug fremfor prygl. Meningen med disse straffe synes først og fremmest at have været, at de skulle virke beskæmmende, og de skulle derfor kun anvendes ved særlige lejligheder.

Det fremdragne materiale viser, at der blev straffet for mangehånde forseelser, de sædvanligste var skovtyveri og forsømmelser af eller sløseri ved hovarbejdet; men det, man særlig slog ned på, synes alligevel at have været åbenbar ulydighed eller opsætsighed. Straffens fornemste opgave var rimeligvis den at lære bønderne disciplin og lydighed. Dette mål nåedes åbenbart i en ikke ringe grad. I reformtiden peger reformvenlige forfattere ofte på, at straffen har medvirket stærkt til at gøre bønderne uselvstændige og slaviske.

Loven, Danske Lov, tillod, at bønderne blev straffede, men den satte dog visse grænser for straffene; de måtte ikke være så hårde, at bønderne blev lemlæstede ved dem eller tog varig skade på deres helbred. Undertiden blev disse grænser overskredet, og der foreligger adskillige tilfælde, hvor straffen omend ikke direkte har forvoldt de straffedes død, så dog sandsynligvis har medvirket stærkt til den.

Gik straffene for vidt, havde bønderne mulighed for enten at søge oprejsning ved domstolene, herreds- eller birketing, eller ved at klage til amtmanden, der skulle være bøndernes beskytter. Disse muligheder synes kun at være udnyttede i ringe grad. Det blev nu og da hævdet, at bønderne ikke turde klage, fordi de frygtede, at herremændene senere ville hævne sig på dem for det, hvad herremændene havde mange muligheder for.

Det skete dog, at der blev anlagt sag mod herremænd eller fogder, og undertiden blev disse dømt. I adskillige tilfælde, hvor bønder var døde efter at være blevet afstraffet, synes man dog i høj grad at have anvendt princippet, at enhver tvivl skal komme den anklagede tilgode. Et princip, der ikke fulgtes så slavisk, når de anklagede var bønder.

Klager til amtmændene kunne undertiden give resultater, men gjorde det ikke altid. Et enkelt tilfælde viser, at en sådan klage blev taget meget unådigt op af bøndernes foresatte.

Vanskelighederne ved at få oprejsning for lidt overlast må selvsagt have bidraget stærkt til, at bønderne fandt sig i den hårde, ikke sjældent brutale behandling, de kunne blive til del.

Undertiden forsøgte de at tage sig selv til rette. Når de spontant ydede modstand mod en ladefoged eller ridefoged, slap de nu og da forholdsvis billigt fra det. De gange, de med overlæg og i flok greb ind mod deres plageånder, blev de straffet meget hårdt.

Samlet på eet bræt kan vor viden om tugtelsesrettens brug nok gøre et vist indtryk. Denne viden er imidlertid samlet fra mere end et halvt hundrede godser fra et tidsrum af over to hundrede år. Hvor meget bliver der vel så til den enkelte herregård eller for det enkelte år? Selv for de herremænd, der havde ry som de værste bondeplagere, bliver synderegistret ikke langt, hvis vi skal holde os til det, som kan bevises. For henved 90 % af herregårdene og om en endnu større procentdel af herremændene gælder det, at vi for øjeblikket overhovedet ikke kender forholdene på dette område.

Til gengæld er den langt overvejende del af arkivstoffet endnu ikke blevet gennemforsket med disse forhold for øje, og selvom det var gjort, ville vor viden rimeligvis kun omfatte en ringe del af det, der var foregået.

Det vil derfor være forbundet med store vanskeligheder at komme til klarhed over det kvantitative omfang af tugtelsesrettens udøvelse.

Men om udøvelsens karakter fortæller det fremdragne stof dog adskilligt.

Tydeligt nok blev der ved straffene udvist både vilkårlighed og brutalitet, som det må gå, når samme mand skal være anklager, dommer og eksekutor af straffen i sin egen sag. Gang på gang viser det sig, at der, selv ud fra en datidig betragtning, ikke er noget rimeligt forhold mellem forseelsens størrelse og straffens hårdhed. Dertil synes straffenes udførelse ofte at være præget af en hidsighed, som udøveren ikke behøvede at holde i tømme af frygt for eventuelle følger.

Ansvarrets fordeling mellem herremænd og fogder for tugtelsesrettens brug og misbrug er vanskelig at afgøre. Rimeligvis ville de færreste herremænd være i stand til at lægge samme brutalitet for dagen, som deres fogder formåede at gøre; instruktionerne viser,

at herremændene undertiden pålagde fogderne at fare med lempe, og der ses eksempler på, at det er herremanden selv, som har været anklager, når en foged havde faret for hårdt frem. Men når en brutal foged, som f. eks. Saabye på Juellinge, år efter år kunne fortsætte sine mishandlinger af bønderne, må ejerne givet tage deres store del af ansvaret.

Hvis en herremand eller foged blev anklaget for ulovlig fremfærd mod bønderne, kunne de henvise til loven, først og fremmest til Danske Lov 6-5-5, der, som en højesteretsassessor sagde, gav herremanden ret til at tage sig selv til rette overfor sine bønder. Denne henvisning blev ofte taget til følge, og der er da heller ingen tvivl om, at loven i denne henseende gav herremændene et vidt spillerum overfor bønderne, forsåvidt som den kun udtrykkelig forbød at tugte dem med blanke våben og at lemlæste dem.

Der er grund til at antage, at mange - rimeligvis de fleste - herremænd ikke brugte eller i hvert fald ikke misbrugte denne rettilighed, enten fordi de ikke billigede den brutalitet, det udkrævede, eller fordi de havde fundet mere hensigtsmæssige metoder at lede bønderne på. Men det stod afgjort til den enkelte, om de ville gøre det eller ikke. Ingen bonde kunne føle sig ganske sikker mod at komme ud for de hårde midler. Selvom han var så heldig at have en human husbond, kunne situationen ændres brat, hvis godset skiftede ejer.

Hvor tugtelsesretten udnyttedes fuldt ud på et gods, kunne den skabe utålelige forhold for bønderne; selvom den ikke blev udnyttet, måtte den dog altid hvile som en trusel over dem, øge deres forsagthed og dæmpe deres bestræbelser for at skaffe sig ret overfor deres herskab.

At fjerne denne usikkerhed var en af Den store Landbokommissionens naturlige opgaver. Christian Colbjørnsen gav et særdeles klart udtryk for disse forhold i et af sine indlæg til kommissionens forhandlinger. »Imidlertid er det dog ustridigt,« erklærede han, »at fæstebøndernes vilkår er altfor usikre, når de ingen anden beskærmelse har imod forurettelse af deres jordrotter end disses tænke-måde; thi endog de, der er så lykkelige, at de har de bedste herskaber, må dog altid leve i uvished om deres egen og deres børns skæbne, når godset kommer i en anden ejermands hånd. Fæste-

bøndernes rettigheder bør altså bestemmes ved en lov, og denne må, da den skal beskytte en ringe stand mod en mægtigere, gives sådan styrke og fasthed, at denne sidste ikke ved sin vælde og hins svaghed skal kunne rukke den, eller hindre dens alvorlige håndhævelse.«

HENVISNINGER

Forkortelser.

- D. kanc. Danske kancelli.
K. B. Kancelliets Brevbøger.
RA. Rigsarkivet.
Rtk. Rentekammeret.
Sj. T. Sjællandske Tegnelser.
H. T. Historisk Tidsskrift.

Hvor intet andet er oplyst, findes arkivalierne på Landsarkivet for Sjælland.

Fæstebondens afhængighed.

1. Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, s. 390 f.
2. Den for Landboevæsenet nedsatte Commissions Forhandling, s. 236.
3. Den for Landboevæsenet nedsatte Commissions Forhandling, s. 255.
4. En Landmands Tanker om at forene Bondens Frihed med nærværende Forfatning uden betydelige Tab for Jorddrotten, s. 21.

Vornedskab, landmilitis og stavnsbånd.

1. RA. D. kanc.: Protokol over adskillige kommissioner foretagen i rådstuen for Københavns slot, 1696-1703. Projekt til vornedskabets ophævelse, 1701 15.12.
2. Osterssøn Weyle: Glossarium Juridicum. Cit. efter Steenstrup: Vornedskabet hos den danske Bonde. H. T. 5. rk. VI, s. 418.
3. J. A. Fridericia: Aktstykker til Oplysning om Stavnsbåndets Historie, s. 74.

Hoveriet.

1. RA. Generallandvæsenskollegiet: Indkomne betænkninger i henhold til cirkulære af 30. april 1768. 1768-70. Nørre ladegård, Falster.
2. Hoveriets og Vornedskabets Indvirkninger på Bondestanden i Danmark, sådanne som daglig Erfaring og sund Fornuft lærer os dem, s. 8.
3. O. L. Bang: Afhandling om Bondestanden i Danmark, s. 59 f.

Legemsstraffenes brug i retsplejen, militæret og skolerne.

1. Om straffenes udvikling se Stig Juul: Den gamle danske strafferet og dens udvikling indtil slutningen af det 18. århundrede. Forbrydelse og Straf I, s. 246 ff.
2. Om de militære straffe se P. Fr. Rist: Fra Støvletiden, s. 156 ff., 185 ff.
3. H. H. Blache: Bidrag til Skoletugtens Historie i ældre Tider, H. T. 3. rk. IV, s. 128 ff.
4. B. Kornerup: Frederiksborg Statsskoles Historie, s. 78, 158.
5. H. H. Blache: anf. st., s. 144.
6. Joachim Larsen: Dansk Folkeundervisning 1536-1774, s. 16.
7. Georg Hansen: Degnen, s. 149 ff.

Lov og ret.

1. K. Sørensen Thestrup: Rinds Herreds Krønike. Jyske Samlinger I, s. 338.
2. J. Christensen: Nogle historiske Beretninger om Hans Hansen Rosborg til Frijsholt. Jyske Samlinger VIII, s. 126.
3. Hoveriets og Vornedskabets Virkninger paa den danske Bonde, saadanne som daglig Erfaring og sund Fornuft lærer os dem, s. 13.

Amtmanden som bøndernes forsvarer.

1. Tanker foranledigede ved Conferenceraad Bangs Mening i hans Skrift om Bondestanden, 1787, s. 7.
2. Søren Klestrup: Betænkninger, i Anledning af nogle Poster udi Friherre af Wedell-Jarlsbergs Veiledning til rigtige Begreb om de danske Jordegodsers Indretning. Meddelet en Ven i det Slesvigske af Een i Sielland. 1782, s. 22.
3. E. Holm: Danmark-Norges Historie I, 1720-30, s. 354.
4. Älholm m. fl. amters arkiv: Kopibog over udgæede breve 1714-17, 31.10. 1717.
5. Giesegård m. fl. godsarkiver: Breve til overinspektør Lehman. Frederikke Augusta Schack, 1741 2.10., 3.10., 17.10., 21.10.

Herremændenes syn på bønderne.

1. J. A. Fridericia: Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie, s. 227.
2. J. H. Birch: Statistiske og oeconomiske Tanker til nøjere Eftertanke, s. 29.
3. Ptochophilos: Tanker til nøiere Eftertanke om Land-Almuens beklagelige Tilstand i Siælland i dette dyre Aar. Med nogle anbragte Forslags-Midler til at lindre og afhielpes samme, s. 16.
4. F. W. Troyel: Kort Afhandling om den bedste Maade at forvalte Jordegods på, s. 34.
5. Esaias Fleicher: Tanker til nøiere Eftertanke om vor danske Bondesag i Anledning af Førsløv-Godsens Administration og nærværende Tilstand, s. 8.
6. Holbæk amts arkiv: Diverse indberetninger 1728-79. Indberetninger 1743. Lente von Adeler.
7. RA. Generallandvæsenskommissionen: Indkomne betænkninger over spørgsmål i henhold til cirkulære af 30. april 1768. 1768-70. D. Fyn-Langeland. Amtmændenes betænkninger. Nr. 543f.
8. RA. D. kanc.: Efterretninger om købstæderne og amterne 1743-46. Antvorskov-Korsør amter, W. Berregaard.
9. Holbæk amts arkiv: Diverse indberetninger 1728-79. Indberetninger 1743. Aunsøgård. Niels Andersen.
10. Giesegård m. fl. godsers arkiver: Breve til overinspektør Lehman. F. A. Schack, 1745 22.2.
11. J. A. Fridericia: anf. st., s. 199.
12. J. A. Fridericia: anf. st., s. 226.

13. Henrik Stampe: Erklæringer, Breve og Forestillinger I, s. 62of.
14. L. Holberg: Moralske Tanker. Libr. I Epigr. 164.
15. Søren Klestrup: Betænkninger, i Andledning af nogle Poster udi Friherre af Wedel-Jarlsbergs Veiledning til rigtige Begreb om de danske Jordegodsers Indretning, s. 21.

Ridefogder, ladefogder og forpagtere.

1. Ludvig Holberg: Epistola CCV.
2. Velmente Forslag til Landvæsenets Forbedring. Danmark-Norges oekonomiske Magazin II, s. 88.
3. Ludvig Holberg: Jeppe på Bjerget 3. akt 2. scene.
4. L. Engelstoft: Udtog af Jørgen Sorterups: Practigiæ oeconomia ruralis. Med Anmærkninger og Oplysninger. Et Bidrag til den danske Bondestands Historie under Frederik IV. Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter, 1805.
5. O. Martfeldt: Forrige Tidens Forvalterkneb. Statistiske, juridiske og litteraturhistoriske Bidrag hf. I, 1795.
6. Sigurd Kristensen: Domestiquer og Betjente på et stort Gods. Fra Viborg Amt, 1939, s. 9.
7. C. H. Brasch: Vemmetoftes Historie II, s. 77.
8. Juellings Godsarkiv: Breve til administratorene fra forvalter R. Sørensen, 1736 18.12.
9. Giesegård m. fl. godsarkiver: Breve til Anna Sophie Schack fra Jakob Jæger 1742-60. 1749, 28.1.
10. RA. Topografisk samling, papir. Egholm, Sæby sogn, Voldborg herred.
11. Selsø og Lindholm godsarkiver: Forskellige sager 1721-1904, instruks af 1721 29.7.
12. Sigurd Kristensen: anf. st., s. 36.
13. Giesegård m. fl. godsarkiver: Diverse inventarier og fortegnelser fra Spanager, 1730-60. Instruks for Arent Keyser, 1746 4.4.
14. O. F. C. Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld, s. 255.
15. Vemmetofte klostets godsarkiv, Vemmetofte. AA, instruktioner. Ridefogder.
16. A. Linvald: Bistrup, s. 40 f.
17. Giesegård m. fl. godsarkiver: Diverse inventarier og fortegnelser fra Spanager, 1730-60, Instruks for Stephan Stephansen på Spanager, 1743 7.11.
18. O. F. C. Rasmussen: anf. st., s. 256.
19. Giesegård m. fl. godsarkiver: Breve til overinspektør Lehman 1736-48. F. A. Schack, udat.
20. Giesegård m. fl. godsarkiver: Forskellige breve vedrørende godset, 1720-60, Brev fra Lehman, 1745 21.2.
21. Giesegård m. fl. godsarkiver: Breve til overinspektør Lehman. F. A. Schack, 1745 22.2.
22. Giesegård m. fl. godsarkiver: Breve til overinspektør Lehman. F. A. Schack, 8.10., u. å.
23. Sigurd Kristensen: anf. st., s. 47.

24. Roskilde amts arkiv: Adskillige breve 1730-33. 1732, udat.
25. Præstø amts arkiv: Kommissionen af 1730 20. og 23. december til at modtage og forfatte en rigtig beskrivelse af grevskabet Vallø, dens betænkning. Forpagtningskontrakt for Billesborg ladegård 1728.
26. Giesegård m. fl. godsarkiver: Sager vedrørende Juellund før 1752.
27. Landsarkivet, Viborg. Fussingø godsarkiv. Breve 1700-44, Forpagtningskontrakt for Glorup, 1714.
28. C. A. Fabricius: Tanker om de nye Indretninger i Landvæsenet, s. 67.
29. Gl. Køgegårds birk, tingbog 1713-30, fol. 347b, fol. 360b, jvnfr. Franziska Carlsen: Efterretninger om Gl. Køgegaard og Omegn II, s. 25.

Træhesten.

1. Løvenborg godsarkiv: Breve til lensbesidderne. Forvalter Ingstrup, 1771 20.7.
2. N. Rasmussen Søkilde: Fra Bondefrihedens første Brydninger. Samlinger til Fyns Historie og Topografi, bd. 9, s. 329. Holstenshus og Nakkebølle, s. 194.
3. H. H. Fussing: Stiernholm Len, s. 68.
4. K.B., 1630 24.7.
5. E. Egeberg: Linaa Sogn i gamle Dage. Aarhus Stifts Aarbøger 1918, s. 15.
6. K.B., 1633 2.7., jvnfr. J. A. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage, s. 90 f.
7. M. K. Zahrtman: Borryngholmerens Historiebog, s. 262 f.
8. H. Hjelholt: Falsters Historie II, s. 116.
9. H. Hjelholt: anf. st. II, s. 69.
10. H. Hjelholt: anf. st. II, s. 74.
11. H. Hjelholt: anf. st. II, s. 72.
12. H. Hjelholt: anf. st. II, s. 292.
13. RA. Rentekammeret. Kommissionen af 2. og 6. februar 1697 til at foretage indretning til Møens og Bogøs opkomst og konservation B.s litr BB: Partikulære klagemål og besværinger, Mourids Pedersen, 1697 4.6.
14. Stensby birks tingbog 1699-1709, fol. 244a ff., 1702 14.7.
15. E. Holm: Danmarks-Norges indre Historie under Enevælden fra 1660-1720 II, s. 328.
16. Gaunø birks tingbog 1693-1716, fol. 230 a ff., 1703 14.12.
17. Gisselfeld birks tingbog, 1703-09, fol. 346 a, 1707 16.8.
18. Gl. Køgegårds birk: Tingbog 1713-30, fol. 429b.
19. RA. D. kanc.: Sj.T. 1725, fol. 69a, 1725 6.4.
20. Holger Munk: Rytterbonden, s. 44 f.
21. Holger Munk: anf. st., s. 29, 44, 255.
22. RA. Højesterets protokol, 1733 A, fol. 6a f.
23. Tryggevælde rytterdistrikts birks justitsprotokol, 1733-36, fol 25 ff.
24. Giesegård m. fl. godsarkiver: Breve til overinspektør Lehman 1736-48. F. A. Schack 1744 7.12., 1745 18.5., 1745 5.7.
25. Giesegård m. fl. godsarkiver: Breve til A. S. Schack fra forskellige, Müller, 1749 30.8.

26. Tryggevælde rytterdistrikts birks justitsprotokol 1743-49, fol. 246b.
27. Skjoldenæsholms birks justitsprotokol 1745-51, s.530 ff., s. 578.
28. Sigurd Kristensen: anf. st., s. 87 ff.
29. Povl Hansen: Bonde og Herremand. Aarbog for dansk Kulturhistorie I, s. 35.
30. Holsteinborg godsarkiv: Indkomne breve m. m. fra forvalteren på Fuirendal, N. Lange, 1780 27.3.
31. Sorø akademis godsarkiv: Diverse sager. 1719-1810. Kopibog for ordre til udridere, sognefogder, bønder eller andre, 1722 15.5.
32. Fanziska Carlsen: Noget om og fra Rønnebæk Sogn, med Rønnebæksholm, s. 253.
33. Richard og Becker: Danske Herregårde. Elvedgård
34. P. Jensen: Skovbruget i gamle Dage. Aarbøger for dansk Kulturhistorie, 1896, s. 94.
35. E. Vedel: Erindringer og Efterretninger om Søbysøgaard, s. 5.
36. C. Christensen Hørsholm: Agrarhistoriske Studier II, s. 129 f.
37. O. Olufsen: anf. st., s. 162.
38. Ove Malling: Et Par Brudstykker af Ove Mallings Optegnelser om sit Levned og sin Samtid. Nyt historisk Tidsskrift IV, s. 201.
39. O. F. C. Rasmussen: anf. st., s. 257 f.
40. N. Rasmussen Søkilde: Holstenschus og Nakkebølle, s. 68.
41. A. Uhrskov: Folkesagn, s. 191 f.
42. E. Tang Kristensen: Jysk Almuesliv. Fra Hoveriets Tid, no. 187 ff.
43. Løvenborg godsarkiv: Regnskaber 1787.
44. C. Christensen Hørsholm: anf. st. II, s. 136.
45. Blade af Hovbøndernes Historie. Fra Svendborg Amt 1909, s. 187.
46. Fra Himmerland og Kjær Herred I, 1912-14, s. 472.
47. August F. Schmidt: Fra Hoveriets Dage, s. 126.
48. Sorø akademis godsarkiv: Skovsessionsprotokoller 1737-46, 1747-85.
49. C. Klitgaard: Hoveri, Ægt og Arbejde. Vendsysselske Aarbøger. 1938, s. 226.
50. V. Lütken: Bidrag til Langelands Historie, s. 388.
51. A. Linvald: Bistrup, s. 100.

Den spanske kappe.

1. K.B. 1605 26.2.
2. Emil Flint: Friherren paa Herningsholm. Jyske Samlinger II, s. 152. V. A. Secher (ed.): Samling af Kongens Rettertingsdomme. 1605-14, s. 264.
- 2a. Edvard Egeberg: Linaa Sogn i gamle Dage. Aarhus Stifts Aarbøger 1918, s. 15.
3. A. Linvald: Bistrup, s. 103.
4. Kronborg amtstue: Regimentskriverens sessions-memorialprotokol 1718-31, fol. 151b, fol. 184b, fol. 243b. Jvnfr. Georg Hansen: Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. århundrede, s. 140.
5. Vemmetofte kloster: Vemmetofte godsarkiv. Breve fra forvalter Friborg 1730-36, 1734 1.6.

6. Sorø akademis godsarkiv: Skovsessionsprotokol 1747-89.
7. Povl Hansen: Bonde og Herremand. Aarbog for Dansk Kulturhistorie I, s. 77.
9. O. F. C. Rasmussen: anf. st., s. 257.

Den polske buk og andre straffemidler.

1. Jørgen Lundbye: Peder Nielsen Møllerup til Vestervig Kloster. Historisk Aarbog for Thisted Amt, 1911, s. 77 f., s. 85.
2. C. Christensen Hørsholm: anf. st. II, s. 214.
3. Jørgen Lundbye: anf. st., s. 82, s. 88.
4. Giesegård m. fl. godsarkiver: Breve til overinspektør Lehman fra F. A. Schack. 1745 18.5.
5. RA., D. kanc.: Sj. T. 1725-27, fol. 150b.
6. V. A. Secker (ed.): Samling af Kongens Rettertingsdomme 1605-14, s. 263.
7. RA., Kommercekollegiet: Relationer over stifternes tilstand 1736. Roskilde amt. Cathrinebjerg.

Hundebullet.

1. Tegnelser over alle lande. Danske Magazin 4. Rk. I, s. 285.
2. K.B., 1557 24.8.
3. H. H. Fussing: Herremand og Fæstebonde, s. 446.
4. H. H. Fussing: anf. st., s. 446.
5. K.B., 1593 6.6.
6. H. H. Fussing: Stiernholm Len, s. 68.
7. E. Egeberg: anf. st., 1918, s. 14 f.
8. Karl Rasmussen: Krongodserne paa Lolland. Lolland-Falsters Aarbog, 1917, s. 47 f.
9. RA., Rtk.: Kommissionen af 2. og 6. februar 1697 til at foretage indretninger til Møens og Bogø's opkomst og konservation. B. litr. BB.: Partikulære klagemål og besværinger.
10. Stenby birks tingbog 1699-1709 fol. 247a ff., 1702 14.7. Jvnfr. Severin Kjær: En Trolovelse, s. 16 ff.
11. Jens Abildtrup: Vestjysk Bondeliv i 1600'erne, s. 83.
12. Severin Kjær: For to hundrede år siden, s. 176 ff.
13. Gisselfeld birks tingbog, 1703-09, fol. 326 ff., 1707 19.4.
14. Vallø birks tingbog, 1725-33, fol. 255, 257, 1729 15.10.
15. Vallø birks tingbog, 1725-33, fol. 299, 1730 18.2.
16. Skjoldenæsholm birks justitsprotokol, 1751-59, s. 534.
17. RA. Højesterets protokol 1735 A fol. 247 a. Jvnfr. E. F. J. Estrup: Tygestrup,, som det var, og som det er. s. 288.
18. Sorø akademis godsarkiv: Skovsessionsprotokoller 1737-1789.

Prygl.

1. Tanker foranledigede ved Conference-Raad Bangs Mening i hans Skrivt om Bondestanden i Danmark, at det er godt og billigt og kan vel ikke være anderledes, end at Jordegodsejeren og hans Forvalter jo maa bruge Stokken til hans hoverigjørende Bønder, s. 3 ff.
2. H. K. Kristensen: Øster Horne Herred, s. 141, 146.
3. K. B., 1589 2.10., 1590 16.7.
4. K. B., 1593 6.6.
5. K. B., 1606 27.11.
6. K. B., 1633 4.7., 26.10. Jvnfr. J. A. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage, s. 90.
7. H. H. Fussing: anf. st., s. 241.
8. Herlufsholms birks tingbøger, udg. af Karen Marie Olsen, 1630-33, s. 5 f.
9. H. H. Fussing: anf. st., s. 238 f.
10. H. H. Fussing: anf. st., s. 240 f.
11. Valdemar Andersen: Ridefogder på Silkeborg 1660-1720. Østjysk Hjemstavn, 1957, s. 131.
12. S. Kjær: For to Hundrede Aar siden, s. 106 f.
13. Karl Rasmussen: Krongodserne paa Lolland-Falster. Lolland-Falster Stifts Aarbøger, 1917, s. 57 f.
14. RA., Rtk.: Kommissionen af 2. og 6. Februar 1697 til at foretage indretninger til Møns og Bogø's opkomst. B 5 litr. BB.: Partikulære klagemål og besværinger.
15. P. Eliassen: Da vore Bønder red paa Træhesten. Historiske Strejftog i Koldingegnen, s. 130 f.
16. S. Kjær: For to Hundrede Aar siden, s. 108.
17. H. Hjelholt: anf. st., II, s. 458.
18. Merløse herreds tingbog, 1698-1701, fol. 19 f., 1699 4.5.
19. Gaunø birks tingbog, 1693-1716, fol. 223 a f., 1704 11.9.
20. S. Kjær: Fra Stavnsbaandets Dage, s. 249.
- 20b. C. Klitgaard: Hvetbo Herred, s. 146 f.
- 20c. Gaunø birks justitsprotokol, 1716-37, fol. 287b, 1730 9.2.
- 20d. Jørgen Lundbye: anf. st., s. 82, 88.
21. Tølløsegårds godsarkiv: Dokumenter vedkommende Tølløsegård og gods 1559-1797. 1733: Sag mod den borttrømte ridefoged Morten Suur.
22. Roskilde amts arkiv: Adskillige breve, 1730-33, 1731 26.2., 1731 2.10.
23. RA. Højesterets arkiv: Højesterets protokol, 1735 A, fol. 195 f.
24. RA. Højesterets arkiv: Højesterets protokol, 1732 a, fol. 337 b.
25. Roskilde amts arkiv: Adskillige breve, 1734-37, 1736 8.12.
26. Giesegård m. fl. godsarkiver: Breve til overinspektør Lehman fra F. A. Schack, 1745 18.5., 1745 5.7., udat.
27. Franciska Carlsen: Noget om og fra Rønnebæk sogn, s. 48 f., 141, 244.
- 28a. Povl Hansen: Bonde og Herremænd. Aarvog for dansk Kulturhistorie I, s. 35.

- 28b. Christian Mikkelsen: Mads Bødker og Ridefogden. Fra Holbæk amt, 1959, s. 106 ff.
- 28c. Vordingborg rytterdistrikts birk: Justitsprotokol 1777-78, fol. 113 ff. jvnfr. Alfred Larsen: En bondemishandling i Kalvehave. Præstø amts årbøger, Ny rk. 4. bd., s. 217 ff. RA. Højesterets arkiv: Højesterets protokol, 1778 A, s. 187 ff.
29. Sjællands landstings justitsprotokol, 1696-1702, fol. 143 a, 203 b f.
31. Gisselfeld birks tingbog, 1708-14, fol. 322 b ff., fol. 379 a f., 1714 5.5., 1714 26.6. Jvnfr. S. Kjær: anf. st., s. 253.
32. Gisselfeld birks tingbog, 1719-26, fol. 218 b ff., 1720 9.7., jvnfr. S. Kjær: anf. st., s. 253.
33. Tryggevalde birks justitsprotokol: 1733-36, fol. 25 a ff.
34. Tryggevalde birks justitsprotokol: 1743-49, fol. 237 b ff., 1746 8.2.; fol. 246 a ff., 1746 22.2.; fol. 278 b ff., fol. 302 b, 1746 1.6.
35. Skjoldenæsholm birks justitsprotokol, 1751-59, s. 502 ff., 1755 20.9.

Bønders modstand mod fogder.

1. H. H. Fussing: anf. st., s. 238 f.
2. Gisselfeld birks tingbog, 1703-09, fol. 91 b, 1704 14.10.
3. Gisselfeld birks tingbog, 1709-14, fol. 49 b, 1710 26.10.
4. Franciska Carlsen: anf. st., s. 69 f.
- 4b. Juellinge birks tingbog, 1720-34, fol. 212 b ff., 1723 15.12.; fol. 230 a ff., 1724 16.12.
5. RA., D. kanc.: Sj. T., 1725-27, fol 128 b, fol 150 b. Indlæg til Sj. T., no. 302, 304.
6. Skjoldenæsholm birks tingbog, 1745-51, pag. 530 ff., pag. 575, 1748 27.7., 1748 7.9.
7. Ringsted-Tybjerg herreders justitsprotokol, 1745-65, fol. 257 a ff., 1751 8.9.
8. H. Hjelholt: anf. st. II, s. 611.
9. E. Tang Kristensen: Jysk Almuesliv I, no. 67 ff.

Bøndernes hævn over herremændene.

1. Povl Bjerge: De Sønderkov Bønder. Aarvog for Dansk Kulturhistorie VI, s. 198.
2. Vedel Simonsen: Samlinger til den fynske Herregaard Elvedgaards Historie, s. 102 f.
3. Axel Garboe: Agersø i Store Bælt, s. 138 f.
4. C. Christensen Hørsholm: anf. st., II, s. 165 f.
5. Sjællands landstings justitsprotokol, 1691-96, fol. 156 a f., 1693 29.3.
6. S. Kjær: anf. st., s. 273 ff.
7. Povl Hansen: Jens Lange til Rødkilde og hans Bønder. Aarvog for dansk Kulturhistorie. 1892, s. 116, 133, 160, 168 f., 188 f.
8. C. V. Christensen: Mordet paa Jørgen Bramming til Lydumgaard. Jydske Samlinger, 2. rk., III, s. 302 ff.

9. RA.: Højesterets protokol, 1739 A, fol. 86 b ff.
10. Franziska Carlsen: Noget om og fra Rønnebæk sogn med Rønnebæksholm, s. 197.

De onde herremænd.

1. Palle Fløe og Oluf Nielsen: Historiske Efterretninger om Hemmet, Nørre Bork, Sønder Bork og Sønder Vium Sogne. Jyske Samlinger, 7, s. 63.
2. S. Kjær: For to hundrede år siden, s. 58.
3. J. Christensen: anf. st., 8, s. 103 f.
4. Hans Knudsen: Landsdommer Fr. Schinkel som Godsejer paa Hald. Jyske Samlinger, 4. rk. 6. bd, s. 351 ff.
5. C. Christensen Hørsholm: anf. st., II, s. 238.

Datidens syn på tugtelsesretten.

1. H. Hjelholt: anf. st., II, s. 497.
2. H. Hjelholt: anf. st., II, s. 498.
3. Danmarks-Norges oeconomiske Magazin V, 1761, N. Schelde: Frie Tanker om Aarsagen til Folkemangel i Danmark, s. 29 f.
4. Juridiske, Medicinske og Oeconomiske Tidender, 1767, no. 22.
5. Povl Hansen: Bonde og Herremand. Aarvog for Dansk Kulturhistorie I, s. 38.
6. RA. Generallandvæsenskommissionen: 1768-70, indkomne betænkninger over spørgsmål i henhold til cirkulære af 30. april 1768.
7. Korte Betragtninger over Hoveriet i Danmark, cit. efter C. Christensen Hørsholm: anf. st., II, s. 138 f.
8. Bonde-Plageren eller Danske Fogders og Forpagteres Skilderie. Skreven af Ladefogden paa Gaarden, Chresten, s. 6 f.
9. En Landmands Tanker om at forene Bondens Frihed med nærværende Forfatning uden betydeligt Tab for Jorddrotten, s. 30 f.
10. Skrivelse fra H. til S. om en Landmands Tanker om at forene Bondens Frihed med nærværende Forfatning uden Tab for Jorddrotten, s. 14 ff.
11. Anders Gamborg: Betragtning over Vornedskabet og Følgerne af dets Ophævelse, s. 20.
12. C. A. Fabricius: Noget endnu om de nye Indretninger i Landvæsenet, s. 69 ff.
13. F. L. Thanck: Betænkninger til Prøvelse om mulige Forbedringer i Bondestandens Vilkaar uden Proprietairernes Fornærmelse, s. 21, s. 68 ff.
14. Tanker foranledigede ved Conference-Raad Bangs Mening i hans Skrift om Bondestanden i Danmark, at det er godt og billigt og kan ikke være anderledes, end at Jordegodsejeren og hans Forvalter jo maa bruge Stokken til hans hoverigjørende Bønder, s. 6 f., s. 12-14.
15. Hoveriets og Vornedskabets Virkninger paa Bondestanden i Danmark saadanne som daglig Erfaring og sund Fornuft lærer os dem, s. 8 ff.

16. F. L. C. von Beenfeldt: Samtale imellem trende danske Jordegodsejere fra Sieland, Fyhn og Jylland angaaende nogle af de nye Skrivter i Landboesagen, s. 15 f.

Straffenes virkninger.

1. RA., Rtk.: Kommissionen af 2. og 6. februar til at foretage indretninger til Møens og Bogø's opkomst. B. s. Litra BB. Partikulære klagemål og besværinger.
2. Tryggevælde birks justitsprotokol, 1717-1722, fol. 128 b f., 1719 28.2.; fol. 131 b ff., 1719 14.3.; fol. 137 a f., 1719 21.3.

Tugtelsesrettens ophævelse.

1. Den for Landboevæsenet nedsatte Commissions Forhandlinger, s. 254.
2. Anf. st., s. 294.
3. Anf. st., s. 365.
4. Anf. st., s. 369.
5. Anf. st., s. 389.
6. F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, s. 335, 341; Hans Jensen: Dansk Jordpolitik I, s. 189 f.
7. Hans Jensen: anf. st., s. 212 f., II, s. 215.

REGISTER

Forkortelser: fb. fæstebonde, hgd. hovedgård, hm. husmand, hrd. herred, ldgd. ladegård, u. under.

- Adamsen, Hans, fb., Bjæverskov, 48 ff., 87.
 Adeler, Lente von, amtmand, Dragsholm, 38, 88 f.
 Agersø, V.-Flakkebjerg hrd., 106 f., 123.
 Agersøgård, hgd., V.-Flakkebjerg hrd., 107, 116.
 Ahrenstorf, Christian, Svanholm, 58, 86, 116.
 Allen, C. F., 9 f.
 Allindemagle, Ringsted hrd., 78, 97 f., 102.
 Allinggård, hgd., Hids hrd., 113 f.
 Amager, Povl Rasmussen, tjenestekarl u. Juellinge, 96 f.
 Andersen, Jens, forpagter af Gjorslev, 51. -, Niels, forvalter på Aunsøgård, 39. -, Peder, tjenestekarl u. Tølløsegård, 86.
 Antoni, Peder, ridefoged på Spanager, 34 f.
 Antvorskov amt, 39.
 Askeby, Møn, 125.
 Assendrup, Ramsø hrd., 51, 61.
 Astrup, hgd., Salling nr. hrd., 64.
 Aunsøgård, hgd., Skippinge hrd., 39.
 Axelsen, Niels, 75.
 Baden, Torkel, 116.
 Baltzsen, Niels, tjenestekarl u. Tølløsegård, 86.
 Bang, Ole Lundt, generalprokurør, 24, 121, 128.
 Barfoed, Frederik, 9 f.
 Bartholin-Eichel, etatsråd, 18.
 Basnæs, Hammer hrd., 58.
 Beck, Jacob, lensmand på Varberg, 82.
 Becker, Ahasverus, fuldmægtig på Vallø, sen. landsdommer og ejer af Bækkeskov, 101, 110 f., 116, 127. -, Tyge, 11.
 Beenfeldt, F. L. C. von, Serridslevgård, 124.
 Bekker A, landvæsenskommissær, 120.
 Beringskiold, Magnus von, Rønnebæksholm, 63, 88, 111, 116.
 Berregård, W., amtmand i Antvorskov og Korsør amter, 39.
 Bille, Mette, Skaføgård, 43.
 Billesborg, ldgd., Bjæverskov hrd., 52.
 Birk, Jens, fb. u. Gisselfeld, 92 f.
 Bistrup, hgd., Sømme hrd., 47, 69, 71.
 Bjæverskov, Bjæverskov hrd., 48, 50.
 Blicher, Steen Steensen, 12, 114.
 Blixen, Karen, 12.
 Boller, hgd., Bjerger hrd., 65.
 Boltinggård, hgd., Gudme hrd., 105.
 Bondesen, Hans, fb., Svingø, 85.
 Bornholm, 56.
 Bosjökloster, Skåne, 99.
 Bosen, P. R., højesteretsassessor, 111.
 Braem, Gothard, Lindholm, 112.
 Brahetrolleborg, hgd., Sallinge hrd., 65.
 Bram, Chr., højesteretsassessor, 110.
 Bramming, Søren Jensen, Lydumgård, 109.
 Brandt, Peder, lærer ved Viborg latinskole, 29.
 Bremerholm, 27.
 Broberg, ridefoged, 51.
 Brockdorff, Benedicte Margrethe von, Ulstrup, 46.
 Broksø, hgd., Tybjerg hrd., 45.
 Brüggemann, U. F. von, Elvedgård, 63.
 Bülow, Jochum Heinrich, bestyrer af dronningens livgeding på Falster, 74.
 Bækkeskov, hgd., Bårse hrd., 110, 127.
 Bødker, Mads, fb., Vallekilde, 88 f.
 Carlsen, Franziska, 88, 111.
 Cathrinebjerg, hgd., Smørum hrd., 74.
 Christensen, Laurits, tjenestekarl u. Tølløsegård, 86.
 Christian II, 16. Chr. IV, 70. Chr. V, 10, 27.
 Colbjørnsen, Christian, generalprokurør, 128, 135.

- Cordsen, S. H., konferentsråd, 18. Danmark, 122.
- Danneskiold-Laurvig, Skjoldenæsholm, 97, 103.
- Deicke, Jens, regimentskriver i Kolding rytterdistrikt, 84.
- Dragsholm, hgd., Ods hrd., 38, 88 f., 115.
- Dueholm kloster og len, 82.
- Egeskov, hgd., Sunds hrd., 63, 83.
- Eggers, ridefoged på Dragsholm, 88 f.
- Egholm, hgd., Volborg hrd., 45.
- Elmgaard, Bertel, 12.
- Elvedgård, hgd., Skovby hrd., 63, 106.
- Emmiksén, Otto, Steensgård, 82.
- England, 123.
- Eriksen, Christen, foged, Gaunø, 85.
- Eskesen, Jakob, fb., Møn, 84.
- Etlar, Carit, 12.
- Fabricius, C. A., 52, 123. - , Knud, 10.
- Falster, 11, 20, 23, 57, 74, 83 f.
- Fasti, Thomas, Lund, 75, 82.
- Ferslev, Horns hrd., 86.
- Fischer, A., Allinggård, 113 f. - , Christoffer, ridefoged på Giesegård, 103 f.
- Fleicher, Esaias, inspektør, 38.
- Fogh, C., 86.
- Fredensborg, 101.
- Frederik IV, 20.
- Frederiksborg latinskole, 29. - , len, 70.
- Frederiksdal, hgd., Lollands nr. hrd., 115.
- Friberg, Eggert, forvalter på Vemmetofte og Højstrup, 60 f., 94 f., 98.
- Frijskolt, hgd., Houlbjerg hrd., 30, 112, 116.
- Frøsløvgård, hgd., Stevns hrd., 77, 107, 116.
- Frøstrup, hgd., V.-Horne hrd., 99.
- Fuirendal, hgd., Ø.-Flakkebjerg hrd., 62.
- Fussing, Hans H., 11, 30.
- Fyn, 16, 66, 82, 123, 132.
- Gamborg, Anders, professor, 122.
- Ganneskov kro, Fakse hrd., 127.
- Gaunø, hgd., Hammer hrd., 58, 85.
- Gerdrup, hgd., V.-Flakkebjerg hrd., 91, 98, 128.
- Gevninge, Volborg hrd., 112.
- Giesegård, hgd., Ringsted hrd., 33, 46, 61, 103 f.
- Gisselfeld, hgd., Ringsted hrd., 46, 48, 58, 64, 72, 77, 92 ff., 98 f., 126.
- Gjellerup, foged på Gisselfeld, 46.
- Gjorslev, hgd., Stevns hrd., 51, 127.
- Glorup, hgd., Gudme hrd., 52.
- Gregersen, Jens, Kundby, 126.
- Grevencop, Claus, kaptajn, 73.
- Grubbe, Diderik, Gerdrup, 92.
- Guldberg, ridefoged på Orupgård, 88.
- , Ove Høegh, statsminister, 121.
- Gyldenstjerne, Mogens, lensmand på Varberg slot, 56.
- Gyrstinge, Alsted hrd., 66 f., 78.
- Gørslev, Bjæverskov hrd., 61, 103.
- Gåsetårnet, Vordingborg, 76.
- Hahn, Vincens Joakim, Hjortespring, Jomfruens Egede og Jægerspris, 115.
- Hald, hgd., Nørlyng hrd., 113 f.
- Halling, William, Dronninglund, 116.
- Hansen, Eigil, fb., Askeby, 125. - , V. Falbe, 11. - , Hans, foged på Egholm, 45. - , Hans, foged på Irup, 83. - , Lars, fb., Vemmedrup, 61. - , Mads, tjenestekarl, Svingø, 85. - , Morten, hm. u. Snedinge, 90 f. - , Niels, fb. u. Sønderkov, 106. - , Poul, fb., Ørslev, 83.
- Helt, foged på Spanager, 61.
- Henriksen, Knud, ladefoged på Trygvælde, 127.
- Herlufsholm, V.-Flakkebjerg hrd., 82.
- Hermansen, Peder, tjenestekarl u. Giesegård, 103 f.
- Herning musæum, 55.
- Herningsholm, hgd., Hammerum hrd., 70, 115.
- Hincheldey, Christian, Orupgård, 62, 88.
- Hjelholt, Holger, 11.
- Hjortespring, hgd., Sokkelund hrd., 115.
- Holberg, Ludvig, 40, 42 f.
- Holbæk len, 56.
- Holm, Edvard, 9, 11. - , Jens, huslærer på Snedinge, 91.
- Holmegård, hgd., Hammer hrd., 45, 58.

- Holstein, Christian Frederik von, Cathrinebjerg, 74.
- Holsten, Frederik von, amtmand, Nyborg, 38. -, Frederik von, Søbysøgård, 112.
- Horns hrd., 64.
- Hvalpsund, 116.
- Højstrup, hgd., Stevns hrd., 43, 60, 94, 98.
- Hørbygård, hgd., Tuse hrd., 126.
- Hørsholm, C. Christensen, 11, 63.
- Hågensen, Christen, fb. u. Juellinge, 100 f.
- Ibsen, Lars, fb., Valløby, 101 f. -, Laurits, fb., Valløby, 102 -, Markus, fb., Skuderup, 84. -, Rasmus, Frøsløvgård, 77, 107, 116.
- Ingstrup, forvalter på Løvenborg, 55.
- Irgens, Joachim, Vestervig kloster, 116.
- Irup, hgd., Hassing hrd., 83.
- Jacobsen, Jens, fb. u. Orupgård, 62.
- Jannerup, V.-Horne hrd., 109.
- Jensdatter, Margrethe, Røn, 73.
- Jensen, Christen, fb. u. Ulstrup, 62. -, Hans, 10. -, Peder, fb., Pebringe, 95 f.
- Johansen, Peter, Petersgård, 89 f., 116.
- Jomfruens Egede, hgd., Fakse hrd., 60, 68 f., 87, 115 f.
- Juellinge, hgd., Lollands nr. hrd., 44, 101. -, hgd., Stevns hrd., 62, 95 ff., 100 f., 135.
- Juellund, hgd., Bjæverskov hrd., 52.
- Justsen, Jens, tjenestekarl, Lestrup, 94.
- Jyde, Rasmus Jensen, fb., Vindegårde, 33 ff., 87.
- Jylland, 16, 62, 66, 84, 123, 132.
- Jæger, Jakob, foged på Spanager, 44.
- Jægerspris, hgd., Horns hrd., 115.
- Jørgensen, Hans, fb., Vemmedrup, 61, 74, 87. -, Laurids, fb. u. Gisselfeld, 92 ff.
- Kaas, Kirsten, Ørndrup, 113. -, Mogens, lensmand, Dueholm kloster, 82. -, Thomas, Ørndrup, 114.
- Kagstrup, Tune hrd., 100.
- Kalvehave, Bårse hrd., 60.
- Karise, Fakse hrd., 62, 96.
- Katholm, hgd., Sdr. Dyrs hrd., 112, 114,
- Keyser, Arent, foged på Giesegård, 46.
- Kirke-Såby, Volborg hrd., 69.
- Kjulerup, Bjæverskov hrd., 50.
- Kjær, Severin, 11.
- Kjærulf, Anders, Bjørnsholm, 116.
- Klarskov, Frantz, ridefoged på Løvegård, 87.
- Klestrup, Søren, forvalter på Giesegård, 33, 41.
- Klitgård, Carl, 67.
- Knop, Anders Larsen, fb., Manderup, 64.
- Knudsen, Hans, fb., Ferslev, 86.
- Knuth, Christian Frederik, Frederiksdal, 115.
- Kok, Lars, foged, Samlegård på Bornholm, 56.
- Koldinghus rytterdistrikt, 84.
- Kongsdal, hgd., Merløse hrd., 78.
- Korselitse, hgd., Falsters sdr. hrd., 104.
- Korsør, 63. - amt, 39.
- Koster, Møn, 125.
- Krabbe, Lisbeth, Snedinge, 91.
- Kristensen, Evald Tang, 12.
- Kronborg len, 70. - rytterdistrikt, 71.
- Krumstrup, hgd., Gudme hrd., 65.
- Kundby, Tuse hrd., 126.
- København, 62, 113.
- Køge, 100.
- Køgegård, Gl., hgd., Ramsø hrd., 53, 58, 66, 100.
- Ladefoged, Jørgen, Mølle-Borup, 85. -, Steffen, ladefoged på Spanager, 47 ff., 61, 87, 125. -, Søren, Vestervig kloster, 73.
- Ladekarl, Mads, Vestervig kloster, 73.
- Lange, Jens, Rødkilde, 108 f., 116. -, Niels, forvalter på Fuirendal, 62 f.
- Langeland, 67 f.
- Larsen, Frederik, tjenestekarl, Allindemagle, 102 f. -, Hans, hm. u. Vibygård, 87. -, Lars, ridefoged på Gl. Køgegård, 53.
- Lauritsen, Niels, tjenestekarl u. Tølløsegård, 86.
- Laursen, Corfitz, ladefoged på Gerdrup, 91 f.

Lehman, overinspektør over de schack-
ske godser, 34, 47 ff., 125.
Lekkendegård, hgd., Bårse hrd., 83 f.
Lerche, Peder, Lerchenfeld, 116.
Lerchenfeld, hgd., Rinds hrd., 30, 65,
105, 113, 116.
Lestrup, Fakse hrd., 94.
Lindersvold, hgd., Fakse hrd., 85, 113.
Lindholm, hgd., Volborg hrd., 112.
Lolland, 20, 76, 100.
Lolland-Falster, 33, 123.
Lorenzen, forvalter på Skjoldenæs-
holm, 97 f.
Lund, hgd., Mors sdr. hrd., 75, 82.
Lund, Jens Andersen, fb. u. Højstrup,
94. -, S., i tjeneste på Skjoldenæs-
holm, 97, 126.
Lundbæk, hgd., Hornum hrd., 65.
Lyderslev, Stevns hrd., 77.
Lydumgård, hgd., V.-Horne hrd., 109.
Lühe, A. R. von der, amtmand, 33 ff.
Lütken, V., 67.
Lüttichau, general, 30. -, Christian Cæ-
sar, Tjele, 113, 116.
Løvegård, hgd., Løve hrd., 87.
Løvenborg, hgd., Merløse hrd., 55, 65.
Løvenholm, hgd., Sønnerhald hrd., 43.
Løvenskiold, Severin, Løvenborg, 55.
Madsen, Rasmus, fb., Viemose, 89 f.
Majbølle, Lolland, 76.
Malling, Ove, 64. -, Peder, Astrup, 64.
Manderup, Horns hrd., 64.
Martfeld, O., 43.
Marup, Merløse hrd., 86.
Merløse hrd., 86.
Mogensen, Hans, fb. u. Spanager, 61.
Mollerup, Peder Nielsen, Vestervig
kloster, 73 f., 116.
Mors sdr. hrd., 75.
Munk, Holger, 11. -, Peder, 108.
Müller, ridefoged på Giesegård, 61.
Mølle-Borup, hgd., Merløse hrd., 85.
Møller, Mads, Krumstrup, 65.
Mølmark, Peder, ridefoged på Viby-
gård, 87.
Møn, 20, 57, 76, 84, 125.
Neergaard, Johan, forvalter på Gissel-
feld, 72.
Neuhaus, 43.

Nielsen, Christoffer, fb., Valløby, 101.
-, Hans, fb., Rønnebæk, 88. -, Lars,
Agersøgård, 106 f., 116, 123. -, Ole,
fb., Spjellerup, 62. -, Søren, tjene-
stekarl u. Tølløsegård, 86.
Nielstrup, hgd., Musse hrd., 75.
Nyborg, 38. -, amt, 120.
Nyerup, Rasmus, 29.
Nygård, ldgd., Møn, 84, 125.
Nykøbing F., 72.
Nørholm, hgd., Ø.-Horne hrd., 81.
Nørrejylland, 16.
Nørre Ladegård, Falsters nr. hrd., 23,
72, 119.
Odense, 56.
Oertz, L. C. von, amtmand på Falster,
62, 88.
Officersen, Peder, fb., Basnæs, 58.
Olsen, Gunnar, 10, 12. -, Hans, fb.,
Gørslev, 61. -, Ole, fb., Allinde-
magle, 97 f., 126.
Olufsen, Oluf, 10, 63. -, Oluf, ladefo-
ged på Gisselfeld, 94.
Orupgård, hgd., Falsters sdr. hrd., 62,
88.
Ottesen, Johan, 10.
Oxe, Albret, Nielstrup, 75.
Palladius, Peder, 26.
Pebringe, Fakse hrd., 95.
Pedersdatter, Maren, Pebringe, 95.
Pedersen, Anders, fb., Tybjerglille, 99.
-, Christen, ladefoged på Vallø, 101
f. -, Christiern, 28. -, Hans, fb. u.
Sønderskov, 106. -, Henrik, 11.
-, Laurits, tjenestekarl u. Tølløse-
gård, 86. -, Mourits, fb., Møn, 76.
-, Peder, fb., Koster, 125. -, Peder,
fb., Marup, 86.
Petersgård, Bårse hrd., 89 f.
Pop, Jens, tjenestekarl, Karise, 96.
Poulsen, Niels, fisker, Røn, 73 f. -, Ni-
kolaj Espen, kaptajn, Jomfruens
Egede, 60, 87, 116.
Quistgaard, Jakob Larsen, ridefoged på
Gl. Køgegård, 100. -, Morten, Ger-
drup, 128.
Rakkeby, Mors sdr. hrd., 75.
Randlev, Rasmus, Skjerring Munk-
gård, 12, 107 f., 116.

- Randrup, hgd., Middelsom hrd., 65.
 Rantzau, Christian Ditlev, Løvenholm, 43.
 Rasmussen, Hans, fb., Rønnede, 93. - , Lars, fb., Assendrup, 61. - , O. F. C., 64. - , Rasmus, ladefoged på Gissel-feld, 92 ff., 99. - , Søren, fb. u. Gerdrup, 92.
 Ravn, skoleholder, 35.
 Reichou, J. E. von, amtmand på Lolland-Falster, 33.
 Reinhardsen, Ole, fb. u. Vallø, 78.
 Reitzer, stiftamtmand i Ålborg, 33.
 Restrup, St., hgd., Hornum hrd., 65.
 Reventlow, Christian Ditlev, 128 f. - , Johan Ludvig, Brahetrolleborg, 65.
 Ribe, 26.
 Rindschatz, Siegfried von, Herningsholm, 70, 74, 115.
 Ring, Ole, ladefoged på Gjorslev, 127.
 Rosborg, Hans Hansen, Frijsolt, 30 f., 112 ff., 116.
 Rosenkrantz, Axel, Søbysøgård, 63. - , Holger, 40.
 Rosenørn, amtmand på Lolland-Falster, 118.
 Roskilde amt, 86.
 Rudkøbing, 68.
 Rødkilde, hgd., Sallinge hrd., 108, 116.
 Røn, Refs hrd., 73.
 Rønnebæk, Hammer hrd., 88.
 Rønnebæksholm, hgd., Hammer hrd., 63, 88, 111, 116.
 Rønnede, Tybjerg hrd., 93.
 Saabye, forvalter på Juellinge, 62, 95 ff., 135.
 Salling, 64.
 Samlegård, Bornholm, 56.
 Schack, Frederikke Augusta, Spanager, 34, 40, 49 ff., 61, 68, 87 f. - , Johan von, Kongsdal, 78.
 Schinkel, Frederik, Hald, landsdommer, 113.
 Schmidt, August F., 12.
 Schwanenwedel, Nr. Vosborg, oberst, 77.
 Seckman, B., højesteretsassessor, 110.
 Selsø, hgd., Horns hrd., 46, 64 f.
 Silkeborg slot, 56, 70, 76, 83.
 Simonsen, Bondo, Elvedgård, 106.
 Sindinggård, hgd., Hammerum hrd., 55, 64.
 Sjølland, 16, 20, 123, 132.
 Skade, Rasmus, Såby, 75.
 Skaføgård, hgd., Sønderhald hrd., 43.
 Skeel, Birgitte, 45.
 Skelskør, 123.
 Skjerring Munkgård, Ø-Lisbjerg hrd., 12, 107, 116.
 Skjoldenæsholm, hgd., Ringsted hrd., 62, 78, 97 f., 102, 126.
 Skørringe, hgd., Falsters sdr. hrd., 33.
 Skotte, Jakob, fb., Karise, 62, 96. - , Niels Andersen, fb. u. Højstrup, 94 f.
 Skov, Jens Andersen, fb., Tybjerglille, 99.
 Skrubbeltrang, Fridlev, 10 f.
 Skuderup, Bårse hrd., 84.
 Skytte, Knud, 12.
 Skåne, 16.
 Slagelse, 58.
 Smith, forvalter på Korselitse, 104.
 Snedinge, hgd., V.-Flakkebjerg, 90 f., 98, 126.
 Sophie Amalies livgeding, 74.
 Sorterup, Jørgen, sognepræst, Lyderslev, 43, 77.
 Sorø, 72. - , akademis gods, 54, 63, 66 f., 71, 78, 131 f.
 Spanager, hgd., Ramsø hrd., 33 f., 40, 44, 47, 50, 61, 68, 74, 87.
 Sparresholm, hgd., Bårse hrd., 116.
 Spjellerup, Ø-Flakkebjerg hrd., 62.
 Stadagergård, hgd., Falsters nr. hrd., 119.
 Stampe, Henrik, 40.
 Steensgård, hgd., Sallinge hrd., 82.
 Steffen, ladefoged på Spanager, se Steffen Ladefoged.
 Stege, 57, 76, 125.
 Sterm, Søren Sørensen, Viumgård, 112.
 Stevns hrd., 62.
 Stjernholm, kronens ldgd., Hatting hrd., 76. - , len, 56.
 Stolberg, Louise, 128.

- Strangesen, Ole, fb. u Orupgård, 88.
 Struensee, 27, 120 f.
 Suur, Morten, ridefoged på Tølløsegård, 86.
 Svanholm, hgd., Horns hrd., 58, 86 f., 116.
 Svejtser, M., Ørndrup, 107.
 Svinø, Hammer hrd., 85.
 Sydsjælland, 110.
 Sydøstsjælland, 11.
 Søbysøgård, hgd., Åsum hrd., 63, 112.
 Sødal, hgd., Nørlyng hrd., 65.
 Søgård, 105.
 Søkilde, N. Rasmussen, 64.
 Søltoft, ridefoged på Ulstrup, 62.
 Sønderskov, hgd., Malt hrd., 106.
 Sørensen, Jens, fb., Rønnede, 93. -, Niels, forpagter af Gl. Køgegård, 53. -, Rasmus, foged på Juellinge, 44.
 Såby, hgd., Voer hrd., 75.
 Tage, kaptajn, Rønnebæksholm, 88.
 Teilman, A. C., Nørholm, 81.
 Thanck, F. L., sogneprest, Skelskør, 123.
 Thestrup, Chr., højesteretsassessor, 111. -, Kristen Sørensen, birkefoged i Lerchenfeld birk, 30.
 Thyregod, C. A., 12.
 Tjele, hgd., Sønderlyng hrd., 65.
 Todbøl, hgd., Hundborg hrd., 83.
 Top, Peder, lærer ved Viborg latinskole, 29.
 Torpegård, hgd., Åsum hrd., 99.
 Trolle, Børge, løjtnant, Snedinge, 91. -, Helle, Katholm, 112, 114.
 Troyel, Frants Wilhelm, godsforvalter, 38.
 Tryde, E. C., forvalter på Gisselfeld, 46, 48.
 Tryggevælde birketing, Fakse hrd., 95.
 Tvillum, hgd., Gern hrd., 105.
 Tybjerglille, Tybjerg hrd., 99.
 Tyskland, 10.
 Tølløse, Merløse hrd., 86.
 Tølløsegård, hgd., Merløse hrd., 85 f.
 Ulbølle, Sallinge hrd., 108 f.
 Ulfeld, Ebbe, lensmand på Bornholm, 56.
 Ullits, Gislum hrd., 116.
 Ulstrup, hgd., Middelsom hrd., 46, 62.
 Unger, Ole, fb. u. Vallø, 77.
 Urne, Merete, Lindersvold, 85, 113.
 Vallekilde, Ods hrd., 88.
 Vallø, hgd., Bjæverskov hrd., 77 f., 101, 110. - kirke, 102.
 Valløby, Bjæverskov hrd., 74, 101 f.
 Vantore, Musse hrd., 76.
 Varberg len, 82. - slot, 56.
 Vedelsparre, Thomas, Sparresholm, 116.
 Vemmedrup, Bjæverskov hrd., 61.
 Vemmetofte, hgd., Fakse hrd., 43, 46, 60, 71.
 Vendsyssel, 67.
 Vester-Egede, Tybjerg hrd., 72.
 Vestervig kloster, Refs hrd., 73, 116.
 Vestesen, Rasmus, fb. u. Gisselfeld, 99 f.
 Viborg latinskole, 29.
 Vibygård, hgd., Ramsø hrd., 87.
 Viemose, Bårse hrd., 89.
 Villestrup, hgd., Hindsted hrd., 65.
 Vindegårde, Bjæverskov hrd., 33.
 Viumgård, hgd., Nr.-Horne hrd., 112.
 Vognserup, hgd., Tuse hrd., 55.
 Vordingborg, 57, 126. - rytterdistrikt, 59 f., 71, 76, 89.
 Vosborg, Nr., hgd., Ulfborg hrd., 77.
 Vær, Voer hrd., 75.
 Wartberg, J. S., højesteretsassessor, 78.
 Wedell, W. F. von, Wedellsborg, 115.
 Wedellsborg, hgd., Vends hrd., 115.
 Weile, Osterstson, 20.
 Weiløe, Laurits, ridefoged på Juellinge, 100 f.
 Westen, J. C. von, Nr. Ladegård, Falster, 23, 119.
 Wodskou, J. T., Sønderskov, 106.
 Worm, Jacob, 115.
 Wormskjold, P., 128.
 Ørndrup, hgd., Års hrd., 107, 113 f.
 Ørslev, Falsters sdr. hrd., 83.
 Ålborg, 33.
 Ålborghus amt, 64.
 Ålholm slot, 76.

TRÆHESTEN, HUNDEHULLET OG DEN SPANSKE KAPPE

er en kulturhistorisk fremstilling af bøndernes retsforhold og kår i tiden før stavnsbåndets løsning. På grundlag af de bevarede tingbøger, godsernes arkivalier og andre kilder skildrer arkivar, dr. *Gunnar Olsen*, forholdene, som de var, set fra bøndernes, ridefogdernes, herremændenes og øvrighedens side.

Det er et meget interessant bidrag til belysning af landbefolkningens historie, fyldt med mange fængslende detaljer og illustreret med samtidige illustrationer. Forfatteren drager også en sammenligning mellem bøndernes og andre samfundsgruppers retslige stilling og peger på, at den fornedrelse, som blev bønderne til del, fik eftervirkninger helt op i vor tid.

ROSENKILDE OG BAGGER